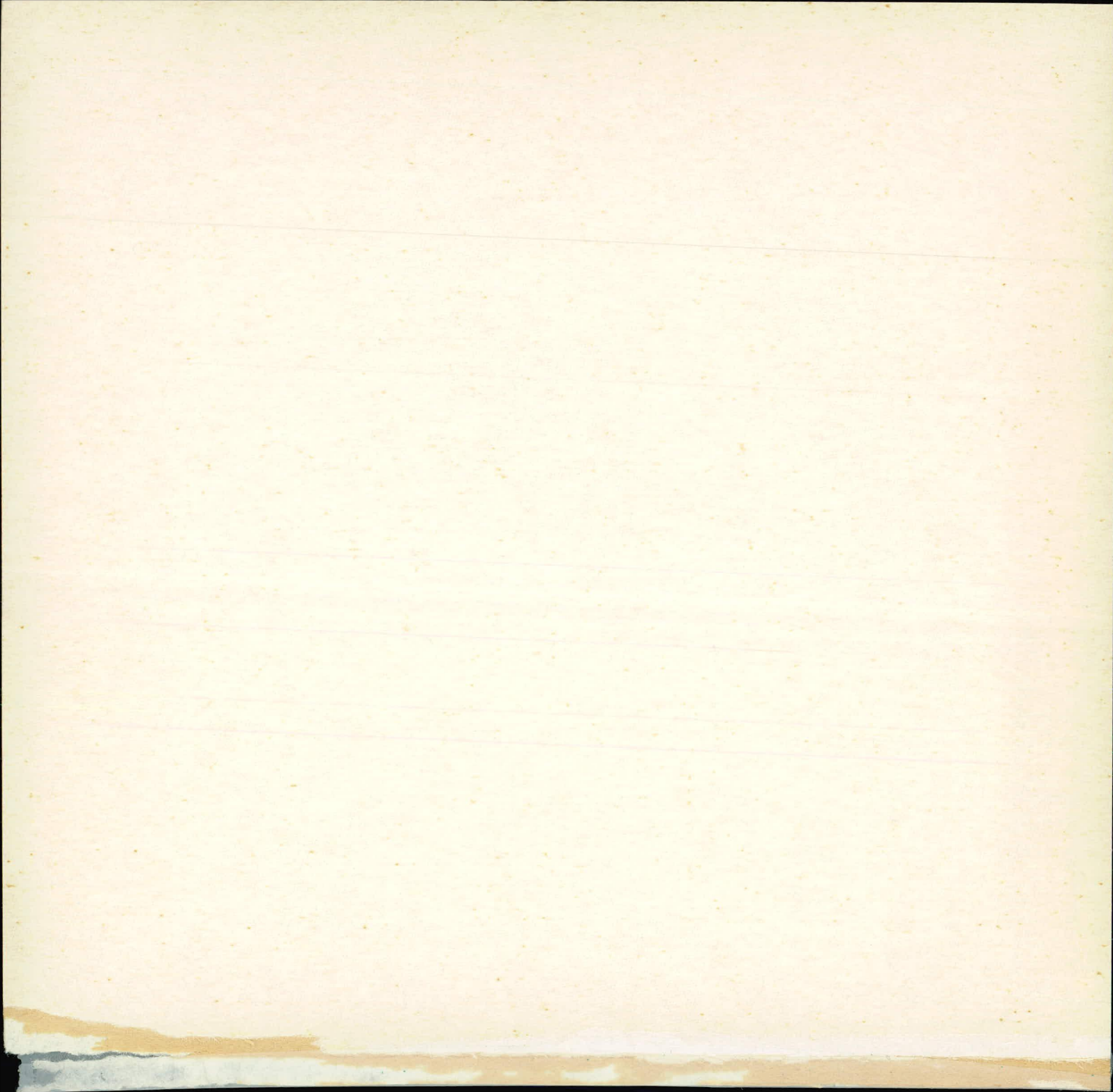

— Utrechts tekenonderwijs in de 18e en 19e eeuw —

TEKENEN DESTIJDS

LOUIS VAN TILBORGH-ANNEMIEKE HOOGENBOOM

Tekenen Destijds

Deze uitgave kwam tot stand mede dank zij een subsidie van het Fentener van Vlissingen Fonds, Utrecht.

TEKENEN DESTIJDS

LOUIS VAN TILBORGH-ANNEMIEKE HOOGENBOOM

Uitgeverij Het Spectrum Utrecht/Antwerpen

Afbeeldingen op het omslag:

Voorzijde: Studie van een wasvrouw, door G.G. Haanen, rood en zwart krijt, 340 × 228 mm, Rijksprentenkabinet Amsterdam, inv. nr. A 1920:14.

Achterzijde: Ontwerp voor een theekeupel, door J. van de Groenekan, omstreeks 1775, pen en waterverf, 473 × 277 mm, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. nr. G.B.W. 791/79.

Vormgeving: Studio Spectrum

Eerste druk 1982

© 1982 by het Spectrum b.v.

No part of this book may be reproduced in any form, print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

24-0012.01 D 1982/0265/284 ISBN 90 274 4477 3

CIP-gegevens

Tilborgh, Louis van

Tekenen destijds / Louis van Tilborgh, Annemieke Hoogenboom. – Utrecht [etc.]: Spectrum. – Ill.

ISBN 90-274-4477-3

SISO 700 UDC 7 UGI 580

Trefw.: kunst.

Inhoud

Ten geleide 7

1. *Particulier tekenonderwijs voor kunstenaars en amateurs in Utrecht*

Inleiding 8

De tekenacademie van het Utrechtse Schilderscollege 14

Kunstliefde – 'een modern tekengezelschap' 19

2. *Particulier tekenonderwijs voor Utrechtse ambachtslieden*

Inleiding 33

Het Gereformeerd Burgerweeshuis 33

De Fundatie van Renswoude 40

3. *Tekenen en het openbaar onderwijs in Utrecht*

Inleiding 48

De Utrechtse Stadstekenschool 50

Het Utrechtse tekenonderwijs na 1866 62

Noten 69

Bijlagen 75

Gegevens bij de illustraties 79

Ten geleide

In oktober 1982 viert het Utrechtse Genootschap *Kunstliefde* haar honderdvijfenzeventigjarige bestaan. Ter gelegenheid van dit jubileum heeft het Centraal Museum in Utrecht een tentoonstelling georganiseerd en hebben wij dit boek samengesteld. Boek en tentoonstelling behandelen de geschiedenis van het Utrechtse tekenonderwijs in de achttiende en negentiende eeuw.

Een van de plaatselijke instellingen die destijds in het Utrechtse tekenonderwijs een belangrijke plaats heeft ingenomen, was het thans jubilerende *Kunstliefde*. Dit van oorsprong deftige gezelschap werd in 1807 opgericht door een groep kunstenaars en praktiserende kunstminnaars om gezamenlijk het tekenen naar gekleed model te gaan beoefenen. Deze modellen verbeelden merkwaardigerwijs voornamelijk volkstypen, zoals de wassende werkvrouw in een tekening van G. G. Haanen (1807-1879), die is afgebeeld op het omslag van deze publikatie. Als tegenhanger van dit kunstzinnig tekenonderwijs treffen we elders in de stad technisch tekenonderwijs aan, dat zich richtte op aankomende ambachtslieden. Deze vorm van onderwijs werd sinds het midden van de achttiende eeuw onder andere gegeven aan het *Gereformeerd Burgerweeshuis*, waar jonge handwerkslieden zich oefenden in onder meer het ontwerpen van theekoepels, koetsen en dakconstructies voor hun toekomstige clientèle. Wordt in de eerste twee hoofdstukken van dit boek het particuliere tekenonderwijs behandeld, in het derde hoofdstuk komt, met de geschiedenis van onder andere de *Stadstekenschool*, het openbaar tekenonderwijs ter sprake, waarin het kunstzinnige en technische tekenonderricht verenigd waren.

Bij het maken van deze publikatie hebben dr. D.P. Snoep en het Centraal Museum in Utrecht ons respectievelijk met raad en daad terzijde gestaan. Dank zijn wij ook verschuldigd aan H. van Leeuwen, Adi Martis, J.W. Niemeijer, Annemiek Ouwerkerk, mr. R.J.S.M. van Straaten en Robert W. Tieskens. Deze uitgave werd mogelijk gemaakt door financiële steun van het Fentener van Vlissingen Fonds in Utrecht.

Annemieke Hoogenboom
Louis van Tilborgh

1. Particulier tekenonderwijs voor kunstenaars en amateurs in Utrecht

Inleiding

1 Tekenacademie te Middelburg 'met de portraitten der Dirigeerende en eenige honoraire Leden derzelve', door J. Perkois, omstreeks 1793, potlood.

Aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw had elke zichzelf respecterende stad een tekengenootschap waar kunstenaars en amateurs zich gezamenlijk konden oefenen in de kunst van het tekenen. In Den Haag was dat *Pictura*, in Amsterdam *Felix Meritis*, in Leiden *Ars Aemula Naturae*, in Middelburg *Vernuft en vlijt*, in Dordrecht *Pictura* en in Utrecht *Kunstliefde* (afb. 1, 2 en 3). De laatstgenoemde vereniging was in 1807 opgericht als een moderne tegenhanger van het oude Utrechtse *Schilderscollege*, dat sinds het einde van de zeventiende eeuw een bescheiden tekenacademie

mie had beheerd. Hoewel *Kunstliefde* in de tweede helft van de negentiende eeuw meer dan driehonderd leden zou gaan tellen, was het genootschap van oorsprong – zoals verderop zal blijken – een klein en select gezelschap. De vereniging bestond in haar vroege jaren voor een belangrijk deel uit welgestelde Utrechtse amateurs, waarvan de meesten niet alleen de tekenkunst maar ook de schilderkunst beoefenden.¹

Tekenen en schilderen werden destijds dus opgevat als een achtenswaardig tijdverdrif voor lieden van stand. Dat was niet altijd het geval geweest. Tot ver in de zestiende eeuw werd men in hogere kringen niet verondersteld zich af te geven met de tekenkunst en evenmin met de kunst van het schilderen.² In die tijd werd de beoefening van deze twee vakken, die opgevat werden als ordinair handwerk, niet passend geacht voor de gezeten burgerij. Zo werd een zestiende-eeuwse, adellijke leerling van de Utrechtse schilder Anthonie van Blocklandt (1532-1583) in Carel van Manders *Schilder-Boeck* uit 1604 beschreven als 'een Jongh Edelman (...) den welcken (...) niet begeert genoemt te wesen onder den Schilders / meenende soo het schijnt daer aen zijn eere oft gheslachts

2 'Het Konstgenootschap van Pictura in 's Gravenhage', door Aert Schouman, omstreeks 1750, gewassen pentekening.

blinckentheydt vermindert te wesen'.³

Aan het begin van de zeventiende eeuw kwam er echter verandering in de opvatting

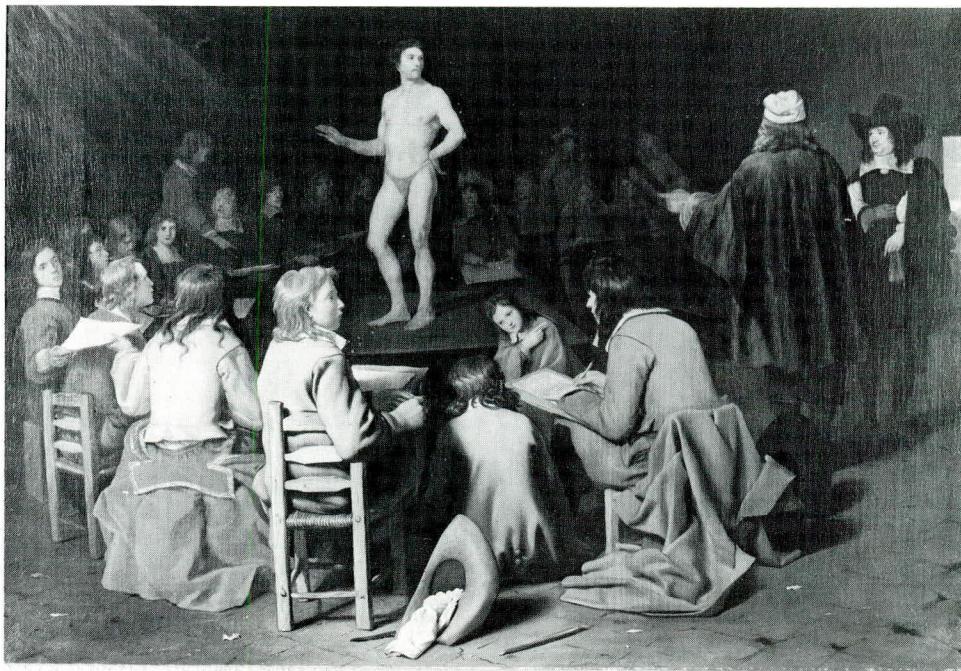
1. Zie voor de noten, per hoofdstuk genummerd, blz. 69.

3 De tekenzaal van de Maatschappij Felix Meritis te Amsterdam, door A. de Lelie, 1801, doek.

dat tekenen en ook schilderen geen passende bezigheden voor edellieden zouden zijn, zoals blijkt uit vooruitstrevende, humanistische ideeën over de opvoeding. Volgens deze opvattingen moest in het gangbare onderwijs ook het onderricht in de zogeheten 'volkskunsten' (*artes populares*) opgenomen worden, waartoe onder andere de beoefening van de muziek en de tekenkunst werden gerekend.⁴ Edellieden moesten een goede smaak hebben, en om die te ontwikkelen behoorden zij 'te kunnen teekenen, en de eygen konst van schilderen te verstaen', aldus de Nederlandse vertaling van Castigliones invloedrijke geschrift over de hoveling.⁵ Niet alleen in Italiaanse maar ook in Nederlandse hofkringen werd dit ideaal in de praktijk gebracht. Zo ontvingen bijvoorbeeld prins Frederik Hendrik en prins Maurits' secretaris, de dichter Constantijn Huygens, en wellicht ook graaf Johan Maurits allen onderwijs in de kunst van het tekenen.⁶ Tekenlessen kwamen, in combinatie met het onderwijs in schermen, paardrijden en dansen, aanvankelijk alleen voor in aristocratische kringen. In de loop der tijd werden deze lessen echter ook gangbaar onder de gegoede burgerij en sinds het midden van de achttiende eeuw was het algemeen gebruikelijk dat kinderen uit deze klasse al op vroege leeftijd in de tekenkunst werden onderwezen. 'Niemand van eenigen smaak en vermogen' – zo constateerde een schrijvende dominee aan het begin van de negentiende eeuw – 'is achterlijk [lees: laat na], om zijn kinderen in de toonkunst, in de teekenkunst, in de fraaije letteren (...) te doen onderwijzen. Het behoort tot de goeden toon des gezelligen levens in het een of ander tenminste niet onbedreven te zijn.'⁷ Er bestonden ten tijde van deze dominee verschillende mogelijkheden voor ouders om

4 Een tekenacademie, door Michael Sweerts, omstreeks 1658, doek. De tekenende leerlingen in deze academie zijn waarschijnlijk geen jonge kunstenaars, maar jongens van goede komaf, die als onderdeel van hun deftige opvoeding tekenlessen volgden.

hun kinderen in de tekenkunst te laten onderwijzen. Zo had de gouverneur van de provincie Utrecht voor zijn gezin een privé-tekenleraar benoemd, de jonge architect en kunstenaar Christiaan Kramm (1795-1875).⁸ Ouders konden hun kinderen ook naar een van die deftige scholen sturen, waar het tekenen was opgenomen in het lesprogramma. Tot die scholen behoorde in het achttiende-eeuwse Utrecht bijvoorbeeld de zogeheten 'Franse school' van A. E. Essarts, die 'Kinderen van de eerste lieden dezer Stad' aannam en volgens een advertentie uit 1770 behalve verschillende talen en boekhouden ook musiceren, dansen en tekenen op zijn programma had staan.⁹

Bovengenoemd tekenonderwijs was echter vrij kostbaar. Goedkoper was het voor ouders om hun kinderen te laten onderwijzen bij een van de Utrechtse kunstenaars, die in hun avonduren tekenlessen verzorgden voor leergierige dilettanten. Zo'n kunstenaar was bijvoorbeeld de Utrechtse portretschilder C. van Geelen sr. (1755-1824), die zelfs voornamelijk met het geven van tekenlessen zijn kost verdiende.¹⁰ Niet alleen voor deze schilder, maar ook voor vele andere Utrechtse kunstenaars was het geven van tekenonderwijs een belangrijke bron van inkomsten. Zo gaf de hierboven genoemde Kramm volgens een contemporaine bron aan 'meer dan tachtig leerlingen uit den eersten stand zijner stad' tekenles.¹¹

Bij dergelijke lessen werd, zo mag worden aangenomen, de tekenkunst op traditionele wijze gedoceerd door de leerlingen in eerste instantie tekenboeken en prenten te laten kopiëren; vervolgens mochten zij (onderdelen van) pleisterafgietsels van antieke beelden natekenen om te eindigen met het tekenen naar de 'natuur'.¹² De aldus verkregen

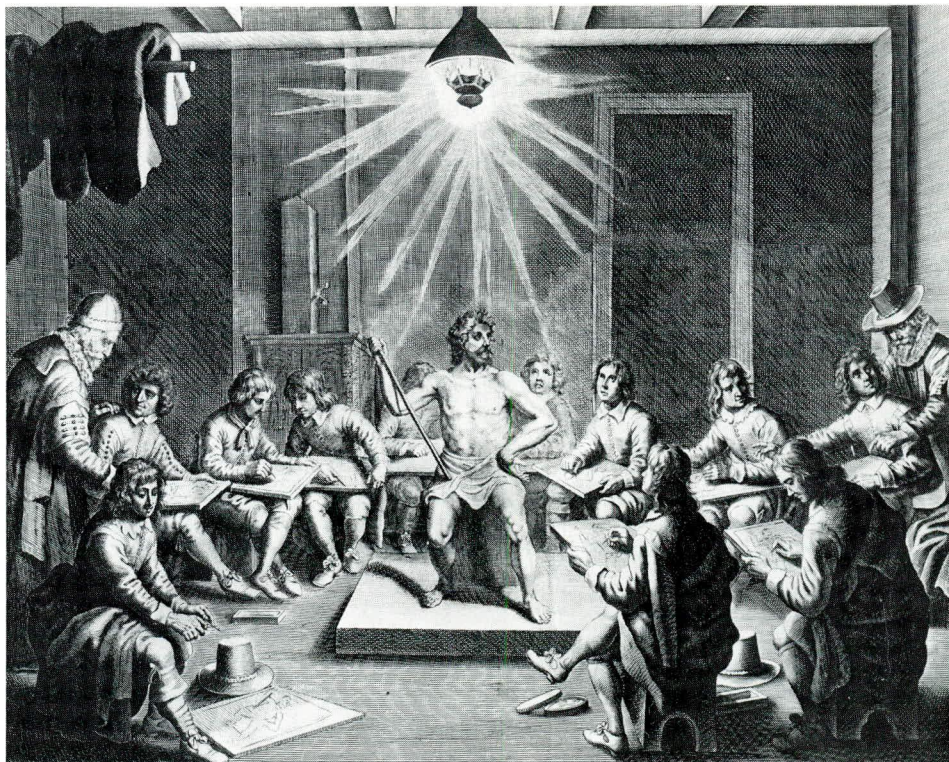
vaardigheid konden Utrechtse jongeren in de tweede helft van de achttiende eeuw uitbreiden op de tekenacademie van het *Schilderscollege* en in de negentiende eeuw op de tekenavonden van *Kunstliefde*, waar niet alleen naar pleisterafgietsels werd getekend, maar ook naar het levend, al dan niet gekleed model. Deze mogelijkheid was alleen voorbehouden aan jongens. Op beide instellingen werden – voor zover bekend is – vrouwen niet toegelaten.¹³ Tekenende dames waren gedwongen zich thuis te behelpen met tekenvoorbeelden, zoals de 'MODELLEN VAN BLOEMEN, VRUCHTEN EN FRUITEN in omtrek en kleuren; voor Dames, om daar naar te Teekenen, te Schilderen en te Borduuren', waarvoor in de *Utrechtsche Courant* van 1807 druk geadverteerd werd.¹⁴

Tekenen op academies

In de meeste gevallen vormden de negentiende-eeuwse tekengenootschappen een voortzetting van de zogeheten tekenacademies, die in de zeventiende en achttiende eeuw waren opgericht. Oorspronkelijk bestonden zulke tekenacademies uit bijeenkomsten van niet meer dan enkele kunstenaars en amateurs, die zich gezamenlijk wilden oefenen in het tekenen naar het naakt model, waarvan het artistieke belang hoog werd aangeslagen.¹⁵ Ook leerlingen verenigden zich soms op deze wijze, al dan niet vergezeld van hun meester (afb. 4). Door de zeventiende-eeuwse kunsttheoreticus W. Goeree (1635-1711) werden dergelijke bijeenkomsten van leergierige discipelen 'om een dach ofte twee, ten minste een ter Weecke na het levendt naeck te Teyckenen' van harte aanbevolen.¹⁶ Dit samenzijn moest plaatsvinden buiten de normale atelierwerkzaamheden om en was alleen geschikt voor 'een Gezelschap dat met fijn ommeganck accordeert'.¹⁷ Met het vormen van dergelijke uitgelezen gezelschappen probeerden kunstenaars hun beroep te verheffen boven dat van de eenvoudige ambachtsman, die zijn vak alleen beoefende in zijn werkplaats.

Een keurig gezelschap moeten wij ons ongetwijfeld voorstellen bij de academie ten huize van de Utrechtse schilder G. Honthorst (1590-1656), waarvan diens leerling J. von Sandrart rept in zijn geschrift met de veelzeggende titel *L'Academia Todesca della Architettura, Scultura & Pittura* (...) uit 1675. Volgens Sandrart bestond deze Utrechtse academie uit de leerlingen van Honthorst, waaronder zich 'fürnehmer Leute Kinder' zouden bevinden.¹⁸ Van goeden huize waren ook de leerlingen van een andere Utrechtse tekenschool, waarvan de schilder en graveur Crispijn van de Passe (1597-1670) melding maakt in zijn *Della Luce del Dipingere et Disegnare* (...) uit 1643-44. Als leerlingen van deze 'vermaarde Teekenschool die op dien tijt [ca. 1612-1617] van de voornaemste meesters wiert gehouden', noemt Van de Passe behalve zichzelf, ook een zoon van de vooraanstaande Utrechtse schilder Moreelse en Jan van der Burgh, een edelman van geboorte (afb. 5).¹⁹

Kwamen de eerste zeventiende-eeuwse academies in Nederland voort uit individuele initiatieven van enkele ontwikkelde schilders, de latere instellingen van deze soort waren te danken aan meer collectieve acties. Van oudsher waren de fijschilders samen met andere ambachtslieden verenigd geweest in de zogeheten St.-Lucasgilden, maar in de loop van de zeventiende eeuw hadden zij deze organisaties verlaten om zich te verenigen in broederschappen en colleges, waarbij de oude gildebepalingen overigens veelal onveranderd werden overgenomen.²⁰ De meest belangrijke van deze colleges nu

5 Een tekenschool, door Crispijn van de Pas, gravure uit: *Della Luce del Dipingere et Disegnare (...)*, Amsterdam 1643-44. Deze gravure geeft niet, zoals wel verondersteld is, de Utrechtse tekenschool weer, maar moet opgevat worden als een illustratie van een voorbeeldige situatie in een tekenacademie.

besloten vanaf het einde van de zeventiende eeuw zelf academies op te richten. Het Haagse *Pictura* was het eerste schilderscollege in Nederland, dat zo'n academie – in 1686 – had opgericht.²¹ Tien jaar later werd dit Haagse voorbeeld gevolgd door het Utrechtse *Schilderscollege*, dat in 1696 van de Utrechtse Vroedschap toestemming kreeg om 'tot exercitie van haer conste ende teyckenen' een kamer te gebruiken in de *Hieronymusschool* aan de Kromme Nieuwe Gracht (afb. 6).²²

Dat schilders de tekenkunst voor zo'n buitengewoon belangrijke oefening hielden, was niet zonder reden, zo kunnen we lezen in kunsttheoretische boeken. 'Hare kennis is ten hoogste noodigh nutbaer aen allen' – aldus de theoreticus Goeree – 'overmits sy als het roer van een Schip, het Oordeel en de reden omtrent alle voorvallende saecken bescheydentlijck stiert [in sterke mate stuurt].'²³ De tekenkunst werd een belangrijk hulpmiddel gevonden voor de kunstenaar op de momenten, dat hij zijn intellectuele arbeid verrichtte – tijdens het ontwerpproces. Tekeningen 'zyn de eerste Denkbeelden een's Schilders, het eerste Vuur zyner Inbeeldinge, zyn Styl, zyn Geest, zyne Maniere van Denken,' aldus de Nederlandse vertaling van een Frans geschrift, en als zodanig werden zij welhaast onmisbaar geacht bij het maken van een verantwoord schilderij.²⁴

De tekenacademie van het Utrechtse Schilderscollege

Hoewel de Utrechtse tekenacademie officieel werd beheerd door het voltallige *Schilderscollege*, werd de last van deze 'Tekenschool' volgens de achttiende-eeuwse biograaf Houbraken alleen gedragen door de schilder Gerard Hoet (1648-1733), die van de Utrechtse kunstenaars de meest ontwikkelde en ambitieuze was.²⁵ Bij de inwijding van de tekenacademie schreef deze schilder samen met ene A. Reets een nooit teruggevonden leerdicht over het tekenonderwijs, terwijl hij in 1713 een tekenboek publiceerde onder de titel *Ontslote deure der tekenkunst*, waarin de academische beginselen van het modeltekenen aan de hand van voorbeelden worden gedemonstreerd (afb. 7).²⁶ Deze beginselen vormden ongetwijfeld de basis van de oefeningen op de kleine Utrechtse tekenacademie, door een tijdgenoot beschreven als 'een camer off vertreck, het welck is geoccupeert (...) door een schilder omme aldaar aen de jeugt het teyckenen te leeren'.²⁷

De tekenlessen op deze kamer werden echter niet voortgezet toen Hoet in 1715 Utrecht verliet om elders zijn brood te gaan verdienen. Het *Schilderscollege* functioneerde blijkbaar niet meer en het lokaal in de *Hieronymusschool* bleef ongebruikt tot 1718, toen de Utrechtse Vroedschap opnieuw instemde met plannen 'tot erectie van een Tekenschool' en zij wederom een jaarlijkse subsidie toezegde, die het *Schilderscollege* tot in de negentiende eeuw zou blijven ontvangen.²⁸

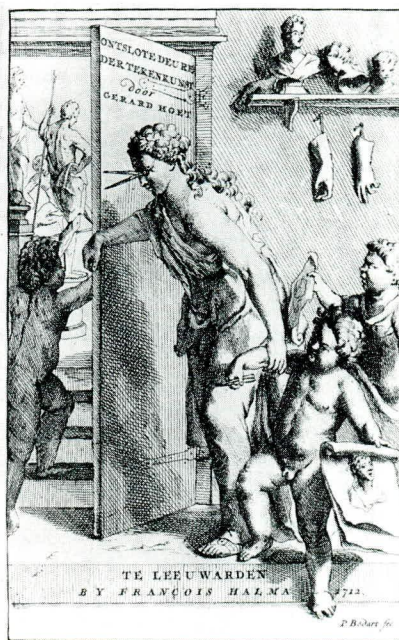
6 Gezicht op de ingang van de St. Hieronymusschool aan de Kromme Nieuwe Gracht, situatie omstreeks 1680, door J. van Liefland naar M.C., 1857, litho.

Van oorsprong was de tekenacademie alleen bedoeld voor kunstenaars en hun leerlingen, maar de instelling werd na een aantal jaren waarschijnlijk ook bezocht door amateurs. Dat liefhebbers de achttiende-eeuwse academie konden bezoeken, kan geconcludeerd worden uit een brochure, geschreven ter propaganda van de Utrechtse 'Ridderschool' (1704-1729) – in feite een uitgebreide rijsschool, waar edelen zich konden oefenen in enkele traditionele vaardigheden zoals paardrijden en schermen. Als één van de bijkomende voordelen van de Utrechtse 'Ridderschool' werd genoemd, dat er op de Utrechtse tekenacademie door de edellieden kon worden getekend: 'Heeft hy [de "vreemden Ridder"] lust tot de Teekenkonst, hy vint' er eene Academie toe.'²⁹

Hoewel er op de tekenacademie dus vermoedelijk al vroeg liefhebbers werden toegelaten, accepteerde het *Schilderscollege* pas officieel in 1717 amateurs als leden.³⁰ Het college was in de zeventiende eeuw opgericht onder meer om kunstenaars te beschermen tegen beunhazerij en concurrentie van juist die amateurs, maar blijkens het toelaten van liefhebbers werden de oorspronkelijke doelstellingen minder belangrijk gevonden. In de loop van de achttiende eeuw zou deze vereniging zich alleen nog maar bekommeren om de activiteiten in de tekenacademie.³¹ Typerend voor die wijziging in doelstelling was de verandering van naam: in de tweede helft van de achttiende eeuw werd het *Schilderscollege* voornamelijk aangeduid als het *Teken en Schilderscollege*.³²

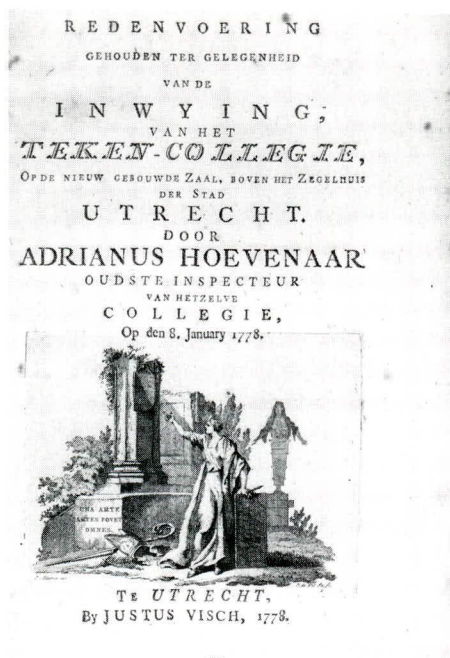
Vanaf het midden van de achttiende eeuw kreeg de Utrechtse tekenacademie, evenals andere tekenacademies in Nederland, een meer volwassen karakter. Er werden sinds 1764 jaarlijks twee, later zelfs drie prijzen uitgedeeld voor het modeltekenen; van 1767

7 'Schets der tekenkunst',
door Gerard Hoet, titelprint
en beschrijving uit: Ontslote
deure der tekenkunst
(...), Leeuwarden 1713.

8 'De tekenkunst', door J. de Wit Jzn. naar J. Maurer sr., titelprent uit: Adrianus Hoevenaar, Redenvoering (...), Utrecht 1778.

9 Advertentie uit: Utrechtsche Courant, Vrijdag 26 October 1804. Met dergelijke advertenties, alleen minder uitbundig dan deze, werden liefhebbers en kunstenaars vanaf 1785 jaarlijks opgeroepen zich voor de tekenoefeningen op te geven.

•• Decanen en Overlieden van het deezer Stads SCHILDERS COLLEGIE, maaken by deezen aan alle Meesters, Liefhebbers en Leerlingen bekend, dat het Teekenen naar het LEEVEND MODEL, als naar gewoonte, voor dit Winter-Saifoen, zyn aanvang zal neemen, met den Tweeden Woensdags in de Maand November 1804 en vervolgens alle Woensdag en Zaterdag Avonden, op de gewoone uren. Die geneegee zyn hier op Inteteekenen, adresfeeren zich dien aangaande, van den 1. tot den 5. November, in het Logement GROOT PAUSHUIZEN, by den tegenwoordigen Directeur, den Heer VAN DER PUYL, welke, na eene afwezenheid van vier en dertig Jaaren, binnen deeze Stad, zyne Geboorteplaats, is geretourneerd, en zich aanbied, om zyne in dien tusfchen tyd verkreegene Kundigheden, aan zyne Kunstgenooten en Leerlingen meede te deelen.

af kreeg de tekenacademie officieel een directeur (bijlage 1) en in 1778 verplaatste de instelling zich van het kleine lokaal in de *Hieronymusschool* naar een grotere behuizing in het zogeheten *Zegelhuis*, dat was gelegen aan het begin van de Minrebroederstraat bij de Ganzenmarkt (afb. 8).³³

Bij deze verhuizing werden vermoedelijk nieuwe reglementen opgesteld. Dat kan althans geconcludeerd worden uit een pretentieus concept, dat door de Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht bewaard wordt.³⁴ Bij het opstellen van dit concept had men zich laten leiden door de in 1765 ontworpen voorschriften van de Amsterdamse tekenacademie.³⁵ Men had het voornemen meerdere directeuren te benoemen, die zouden 'moeten zorgen dat het teyckenen zoo van aenvangers als naar plyster & naer model wel in orde gaat.'³⁶ Eveneens naar het Amsterdamse voorbeeld was het voorstel om een tekenopleiding voor de jeugd te gaan verzorgen, waarvoor een aparte leraar zou worden benoemd 'die de jongelieden goede principen kan mededelen deselve een jaerwede toeliggende om 2 maal ter week des ogtend 2 ueren te vaceren tot lesgeving het gansche jaer door'.³⁷

'...den standvastigen arbeid van den Directeur'

Op bovenstaande wijze heeft de tekenacademie waarschijnlijk voor lange tijd gefunctioneerd, al bleef het aantal leden kleiner dan de pretenties groot waren. In de activiteiten op de tekenacademie kwam verandering, toen in 1804 de van oorsprong Utrechtse

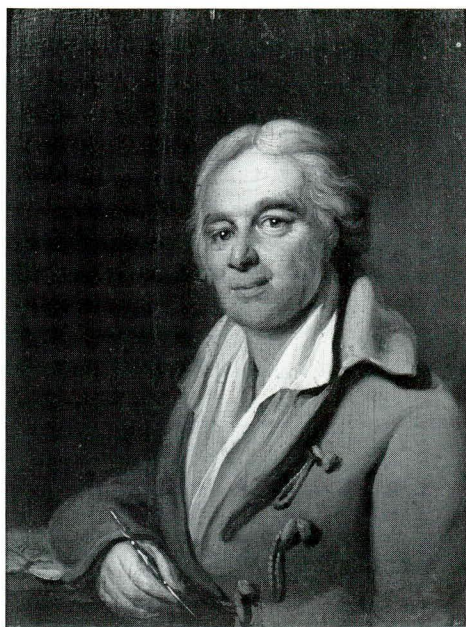
schilder Gerard van der Puyl (1750-1824) als directeur werd benoemd (afb. 9 en 10). In een tijdsbestek van drie jaar wist deze kunstenaar het aantal leerlingen van zes naar zesenveertig te brengen.³⁸ De leerlingen werden drie keer per week onderwezen, niet alleen op de tekenacademie, maar ook bij Van der Puyl thuis, waar zij onderricht kregen in de regels van het perspectief.³⁹ Op de academie kregen zij les in het tekenen naar 'Voorwerpen', 'Pleister' en het levend mansmodel, dat onder meer werd gesteld in de houding van 'Prometheus, door de arend van Jupiter zijn lever uitgetrokken', 'eene Christus van het kruis afgetrokken' en 'eenen Mars rustende op zijne wapenen'.⁴⁰ Volgens een brief uit 1806 wilde Van der Puyl de kleine Utrechtse tekenacademie op het artistieke peil van de 'Brabantschen [lees: Vlaamse], Franschen & Engelschen scholen' brengen.⁴¹ Om dit voor Utrecht ambitieuze plan te realiseren, werd de tekenzaal van een nieuwe inrichting voorzien en stelde Van der Puyl tevens een nieuw reglement op, dat in 1806 werd gepubliceerd (afb. 11).⁴²

In zijn in 1806 uitgegeven *Kort verhaal* (...) schreef deze ambitieuze kunstenaar, dat de tekenlessen gegeven werden zonder 'eenigen belooning voor den standvastigen arbeid van den Directeur', en om die reden waarschuwde hij, dat 'zoo er geene aanmoedigingen van Zijne Majesteits wegen ons toekomen, misschien men [lees: ik, Van der Puyl] verplicht zal zijn deze nuttige inrichting (...) te verlaaten!'⁴³ Een rijkssubsidie bleef echter achterwege en in de loop van het cursusjaar 1807-1808 heeft Van der Puyl zich inderdaad uit de tekenacademie teruggetrokken, hoewel vermoedelijk om andere redenen.

Volgens een anekdote uit Mullers *Schilders-vereenigingen te Utrecht* zou Van der Puyl de kas van het college hebben bestolen, waarmee hij de vereniging, die in de loop van

10 *Zelfportret, door L.F.G. van der Puyl, paneel.*

11 *Reglement voor het Tekens-Collegie (...), de-tail, Utrecht [1806].*

REGLEMENT

VOOR HET

TEKEN-COLLEGIE

Der Stad UTRECHT,

Naar het MODEL, het ROND of PLEISTER
en VOORWERPEN.

Vastgesteld by het SCHILDERS-COLLEGIE te UTRECHT.

Art. 1.

Dit Tekens-Collegie zal onder opzicht van drie Leden Inspectoren, worden bestuurd door een Directeur Generaal, Lid van het Schilders-Collegie, en wegens betide daartoe aangezigt, welken Directeur jaarlijks, naar zyne verkiezing, zoo veel Ouder Directeuren, als medebehoeft of Plaatsvervangers by zyn afsterven zal mogen benoemen, als by volgens tydensstandigheden nodig oordeelt zal, zoo tot het helpen stellen van het Model, het onderstellen der teekeningen en de bewaaring der goede order op het Tekens-Collegie.

Art. 2.

Het Tekens-Collegie zal in drie verschillende Classen verdeeld zyn, de eerste in tekenen naar het Model, de tweede in tekenen naar het Rond of Pleister, en de derde in tekenen naar Voorwerpen, en jaarlijks aanvang nemen met den eersten Vrijdag in de maand November, en eindigen met den tweeden Dinsdag in de maand Maart des volgende Jaars, en dit driemaal ter week, te weten Vrijdag, Zaterdag en Dinsdag; daar men volgende van zes tot negen uren

volgende Classen?) Zal de Naamlyst der tekenmeesters, op het Tekens-Collegie ophangen, om 'er zich naar te reguleeren.

Art. 11.

Zoo haast de Leden der eerste Classen hunne plaatsen gewonnen hebben, zal den Directeur de Pijlter Modellen stellen, en de tekenmeesters der tweede Classen hunne plaatsen, gelyk by het voorgaande Article verkiezen, en hunne teekeningen in de drie volgende avonden, ook moeten aftekenen; om alzoo de tekenmeesters na het Model, by elke nieuwe setje de plaatsen aan hunne verkiezingen vry te laten.

Art. 12.

Naar deze tweede Classen zal gezeten zyn; zal de derde Classen, de overigen plaatsen invullen, of dien dewelken den Directeur, tot het houden der goede order hun zal aanwyzen.

Art. 13.

Alle de Classen alzoo gezeten zynde, zal niemand, van wat Classen hy is, zyn plaats verlaten op wat

van dit Tekens-Collegie vertrokken zyn en blijven, tot zoo lange hy dezelve zal voldaan hebben.

Art. 22.

De boeten op dit Tekens-School, in de drie verschillende Classen vallende, zullen ingescreefd worden ten voordelen van elk een der Classen in 't byzonder. Alleen de uitroepingen van Meesters en Leden hebben, dewelken by ieder saloon zullen intekenen, zullen by de boeters der eerste Classen gevoegd worden, om by het eindigen des sessie, op voorstel van den Directeur, aan Inspectoren en Leden van deze Classen, te concluderen, op wat wyze dien, tot vorderingen in de Kunst, of tot aanmoediging te kunnen betrekken.

Art. 23.

Den Directeur zal ieder saloon, met den aanvang van het Tekens-Collegie, op de daar opriggende eerste verandering van het Schilders-Collegie getrokken zyn, den naamlyst van alle tekenmeesters der verschillende Classen intekenen, om in dezelven archiven geleverd te worden en te blijven, en zal den Secretaris van de uitschrijving dezelven, in de notulen aantekening houden.

1815 werd opgeheven, in niet meer te overkomen moeilijkheden bracht.⁴⁴ Muller putte zijn gegevens uit een in 1858 gepubliceerd verhaal, dat echter als onbetrouwbaar moet worden aangemerkt.⁴⁵ Noch uit de 'Crimineele sententiën en appointementen', noch uit de 'Crimineele Informatiën en getuigenverhooren' van de Utrechtse rechtbank blijkt dat de kunstenaar destijds is vervolgd. Waarschijnlijk is de boosaardige anekdote ontstaan in een poging om de opheffing van het *Schilderscollege* te verklaren, waarbij Van der Puyls verzoek om geldelijke beloning uit 1806 werd verdraaid tot een ordinaire diefstal.

Dat Van der Puyl de Utrechtse tekenacademie verliet hing waarschijnlijk samen met de oprichting van het concurrerende genootschap *Kunstliefde* in 1807. Bij de oprichting van dit gezelschap waren ook leden van het *Schilderscollege* betrokken; de afscheiding van deze leden had de positie van Van der Puyl binnen het college uiteraard geen goed gedaan.⁴⁶ Na het vertrek van deze kunstenaar nam het belang van de tekenacademie in

12 Zelfportret, door P.C. Wonder, ets.

13 Het tekencollege Kunst zij ons doel te Haarlem, door H. van Brussel, laatste kwart achttiende eeuw, gewassen pentekening.

sterke mate af. In het cursusjaar 1808-1809 was er geen directeur, terwijl deze functie in de daaropvolgende jaren werd waargenomen door P.C. Wonder (1780-1852), eveneens directeur van *Kunstliefde* (afb. 12 en bijlage 1).⁴⁷ In 1815 verscheen er voor het laatst een advertentie in de *Utrechtsche Courant*, waarin liefhebbers en kunstenaars werden opgeroepen zich voor de jaarlijkse tekenoefeningen op te geven.⁴⁸ De opkomst was blijkbaar bedroevend, want in 1817 stelde het bestuur van *Kunstliefde* vast, dat het *Schilderscollege* 'sedert twee à drie jaren zich ontbonden geoordeeld (...) had'.⁴⁹

Kunstliefde – ‘een modern tekengezelschap’

Kunstliefde was in 1807 opgericht door de schilders J.B. Kobell (1778-1814) en P.C. Wonder (1780-1852), twee leden van het oude *Schilderscollege*, en de amateurs A.J. Mansvelt (1757-1829), F.G. Knoll (1772-1827), en W.A. Haanebrink (1762-1840).⁵⁰ Het genootschap bestond in haar vroege jaren voor een belangrijk deel uit voor- aanstaande en welgestelde liefhebbers, zoals F.J.O. Boymans (1774-1847) en L.F. Nepveu (1782-1839), twee belangrijke kunstverzamelaars, de hoogleraar J. Bleuland (1756-1838), de letterkundige W.E. de Perponcher (1740-1819) en de hoge ambtenaar A.J.W. van Dielen (1772-1812), die in 1811 tot burgemeester van Utrecht zou worden benoemd. Deze notabelen voelden zich ongetwijfeld niet thuis in het oude *Schilderscollege*, waarvan de meeste leden afkomstig waren uit de kleine middenstand en wier beroepen varieerden van ‘verkoper van tabak, snuif en kaarten & chocolaad’ tot ‘grossier in

14 Staande man met kan en fles, door C. Kramm (?), paneel.

15 Man in een kamer, door J.L. Jonxis, penseel, bruine inkt.

koffij, thee en winkelier in garen, kousen etc.’.⁵¹

Vanwege haar voorname karakter mag *Kunstliefde* een passende naam voor het Utrechtse genootschap worden genoemd. De naam was ongetwijfeld – naar oud gebruik in kunstzinnige kringen – gekozen om te benadrukken, dat de leden niet uit financiële overwegingen de tekenkunst beoefenden, maar uit zuiver genoegen.⁵² Type- rend voor deze houding was bijvoorbeeld het gedrag van een van de leden, de gewezen officier M.A. Kuytenbrouwer (1777-1850). Deze amateur exposeerde zijn schilderijen op verschillende nationale tentoonstellingen zonder ze te willen verkopen; hij wenste zijn produkten alleen onder te brengen in zijn eigen verzameling en die van ‘eeniger zijner vrienden’, aldus een negentiende-eeuwse bron.⁵³

Tekenen naar gekleed model

Niet alleen wat betreft hun maatschappelijke positie, maar ook door hun artistieke opvattingen onderscheidden de leden van *Kunstliefde* zich van het *Schilderscollege*. Nadrukkelijk noemden zij hun vereniging 'een modern tekengezelschap naar gekleed model',⁵⁴ waarmee zij afstand namen van het, in hun ogen blijkbaar ouderwetse, *Schilderscollege*. Daar had, geheel in de lijn van de academische, classicistische traditie, de studie naar het naaktmodel altijd de belangrijkste plaats ingenomen.

De tekenacademies die vanaf de zeventiende eeuw werden opgericht, waren – zoals we reeds gezien hebben – vooral bedoeld voor het tekenen naar naakt model, een oefening die door de classicistische kunsttheorie sterk werd aanbevolen. Zowel in de kunsttheorie als in de tekenacademies kwam oorspronkelijk het tekenen naar gekleed model niet aan de orde. Het tekenen naar gekleed model of geklede ledepop was echter van oudsher algemeen gebruikelijk, maar werd uitsluitend in de ateliers beoefend.⁵⁵ In Nederland kwam daarin in het laatste kwart van de achttiende eeuw verandering. In Rotterdam tekende men in de academie van het genootschap *Hierdoor tot Hooger* vanaf 1773 naar gekleed model, het Dordtse *Pictura* volgde een jaar later, en bij de tekenafdeling van *Felix Meritis* in Amsterdam werden vanaf 1779 tekenoefeningen naar gekleed model gehouden.⁵⁶ Later werd het ook in andere plaatsen, waaronder Haarlem, gebruikelijk (afb. 13).⁵⁷

Deze belangstelling voor het gekleed model kan niet los worden gezien van de opwaardering van wat werd beschouwd als de typisch Nederlandse takken van de schilderkunst. In de zeventiende eeuw hadden de Nederlanders uitgeblonken in het schilderen van stillevens, genrestukken en landschappen. Vooral in de twee laatste categorieën figureren de eenvoudige volkstypen die bij de studies naar gekleed model werden getekend. Hoewel dergelijke schilderijen erg populair waren, werden ze binnen de classicistische kunsttheorie niet zo hoog gewaardeerd. De afgebeelde voorstellingen zouden te simpel zijn en de verhalende, beleerende kracht van historiestukken missen. Eind achttiende eeuw begon men in Nederland, mede onder invloed van de uit de Verlichtingsideeën voortgekomen natuurscultus, deze opvattingen te nuanceren. Over de genreschilderkunst, het landschap en het stilleven, die werden beschouwd als de ongecompliceerde weergave van de natuur, werd meer dan tevoren in positieve zin geschreven. Zo zei Cornelis Ploos van Amstel, een belangrijk verzamelaar en theoreticus, in 1785: 'alhoewel wy [lees: de kunstminnaars], in de onderwerpen van de gemeenzame of huisselyke soort, zo zeer geen deel nemen, streelen zy onze verbeelding, egter, op een zachte en aangename wyze, door het gevoel van de waarheid, die wy, in de overeenkomst tusschen de Naarvolging en de Natuur, ondervinden.'⁵⁸ Ook het toenemend nationalisme stimuleerde de opwaardering van de typisch Hollandse, artistieke kwaliteiten.⁵⁹ Dergelijke ideeën vinden we bijvoorbeeld in een artikel uit 1787, veelzeggend getiteld: 'De eer der Hollandsche schilders verdedigd tegen het algemeene vooroordeel, dat zy by die van andere natien (...) niet zouden te vergelijken zyn'.⁶⁰

Deze ontwikkeling was aan het *Schilderscollege* voorbijgegaan: in de academie van het college had de nadruk altijd gelegen op het afbeelden van onderwerpen uit de klassieke mythologie en de bijbelse geschiedenis. Zo lezen we over Van der Puyl: 'geen beeld van hem, naar het levende model (...) onder het geven zijner kunstmatige lessen aan onze volijverige jongelingen, getekend, of zijne genie, zijne vinding en verbeeldings-

kragt, hebben van het zelve, door gepast bijwerk, een Historiestuk gevormd.⁶¹ De leden van *Kunstliefde* waren in historieschilderkunst blijkbaar minder geïnteresseerd, want zij maakten vrijwel uitsluitend genrestukken, stadsgezichten en landschappen.⁶² Deze schilderijen waren nadrukkelijk op de Nederlandse, zeventiende-eeuwse schilderkunst geïnspireerd, op grond waarvan ze door kunstcritici werden geprezen. Zo vergeleek de Amsterdamse verzamelaar Jeronimo de Vries in 1818 Wonder met Vermeer, en in 1816 loofde hij een schilderij van Wonder, 'hetwelk, juist in den stijl der ouden, de ware nadering van onzen gelukkigen tijd tot dien van het midden der zeventiende eeuw ons deed kennen.'⁶³

Zoals blijkt uit de bewaard gebleven modelstudies droegen de geklede modellen bij *Kunstliefde* doorgaans de zeer eenvoudige, bijna tijdloze kleding van het gewone volk. Ze verbeeldten schrobende werkvrouwen, melkmeisjes, oude mannen met takkenbossen of visvrouwen met grote manden. Op de schilderijen van de leden van *Kunstliefde* komen we regelmatig dergelijke figuren tegen (afb. 14-17). Het merendeel van de modellen lijkt zo uit het straatbeeld te zijn weggelopen, maar dat was feitelijk niet het geval. In de rekeningen van het genootschap worden regelmatig bedragen genoemd die zijn besteed aan de aanschaf en het onderhoud van kleding en attributen (emmers, tonnen, takkenbossen en dergelijke) ten behoeve van de modelstudies (afb. 20-22).⁶⁴ Het is niet duidelijk waarom *Kunstliefde* zich voor de modelstudies een verzameling van overwegend zeer gangbare kledingstukken aanschafte. Het feit dat de leden de kleding mee naar huis konden nemen voor nadere studie kan hoogstens een bijkomend voordeel zijn geweest.⁶⁵

16 Gezicht op de stadhuisbrug, door W.A. Haanebrink, 1825/30, paneel.

17 Studie van een vrouw met een kruiwagen, zwart en rood krijt.

18 *Het haringvrouwtje*, door P.C. Wonder, paneel.

19 *Studie van een man met een takkenbos*, door P.C. Wonder, penseel, bruine inkt.

De voorkeur van de leden van *Kunstliefde* voor 'onderwerpen van de gemeenzame of huisselyke soort' betekent overigens niet dat zij artistieke nieuwlichters waren. Ten eerste werd bij de oprichting van *Kunstliefde* al een kwart eeuw in Nederlandse academies naar gekleed model getekend en bovendien had *Kunstliefde* de klassicistische traditie geenszins geheel verlaten. Zoals hierna nog ter sprake zal komen, werd al enkele jaren na de oprichting begonnen met naaktstudies en kwamen ook theoretische onderwerpen als de proportieeler ter sprake. Sommige studies naar gekleed model vertonen bovendien duidelijk klassicistische trekken. Zo lijkt de pose van een staande jongeman in een tekening van B. van Straaten (1786-1870) (afb. 23) direct ontleend te zijn aan een in modellenboeken veel voorkomende figuur, die zeer verwant is aan het algemeen bekende beeld van de Hercules Farnese.⁶⁶

De praktijk van de tekenoefeningen

Het tekenen naar gekleed model vond bij *Kunstliefde* plaats in de wintermaanden, aanvankelijk een maal per week, al snel echter twee maal. In 1814 werd besloten ook naar het mannelijk naaktmodel te gaan tekenen, omdat door het verval van het *Schilderscollege* daaraan 'zederd een geruijmen tijd de gelegenheid ontbrooken' had (afb. 25).⁶⁷ Behalve tekenoefeningen naar naakt en gekleed model hield *Kunstliefde* 's winters ook

kunstbeschouwingen van tekeningen en prenten uit de verzamelingen van de leden. Een keer per jaar was de kunstbeschouwing gewijd aan het werk van de leden zelf. Het is tekenend voor het standsverschil tussen *Kunstliefde* en het *Schilderscollege*, dat door het college geen kunstbeschouwingen werden gehouden.

Bij de tekenoefeningen konden ook niet-leden aanwezig zijn. In het oprichtingsbesluit lezen we daarover: 'om aan den minvermogenden ook tevens eene gelegenheid te geven zijne genie op een ongedronge en aangename wijze te ontwikkelen, zo is mede goedgevonden, om aan de kinderen der heeren leden, benevens aan onvermogene zonder eenige onkosten te vergunnen, de vrije toegang tot de teekenzaal, en het gebruik van het model.'⁶⁸ In 1816 werd deze vrije toegang beperkt tot de tekenoefeningen naar pleisterafgietsels, die vanaf dat jaar in de zomermaanden maandags van 15.30 tot 19.00 uur werden gehouden. Deze tekenoefeningen stonden onder leiding van een van de leden. Vele jaren is deze betaalde functie vervuld door B. van Straaten en C.W. Hoevenaar (1802-1873). Vanaf 1816 werden alleen de meest veelbelovende van de gratis toegelaten tekenaars uitgenodigd tot de studies naar het naakt en gekleed model. De praktische tekenoefeningen werden bij *Kunstliefde* aangevuld met enig theoretisch onderwijs. Het eerste half uur van de bijeenkomsten voor het tekenen naar pleisterafgietsels werd besteed aan 'het geven van een doelmatig onderricht, aangaande den aard, en eigenschappen van het model, van de proportien, en van het licht en

20 Studie van een zittend meisje met een grote hoed, door P. van Loon, penseel, bruine inkt.

21 Gezicht op de Ganzenmarkt uit het noorden, door G.G. Haanen, '80', aquarel.

24 Studie van een staande vrouw, door F.C. Knoll (?), zwart krijt. De handen van de vrouw zijn niet natuurgetrouw weergegeven; waarschijnlijk heeft de tekenaar zich laten leiden door een geïdealiseerde afbeelding in een voorbeeldenboek of op een prent.

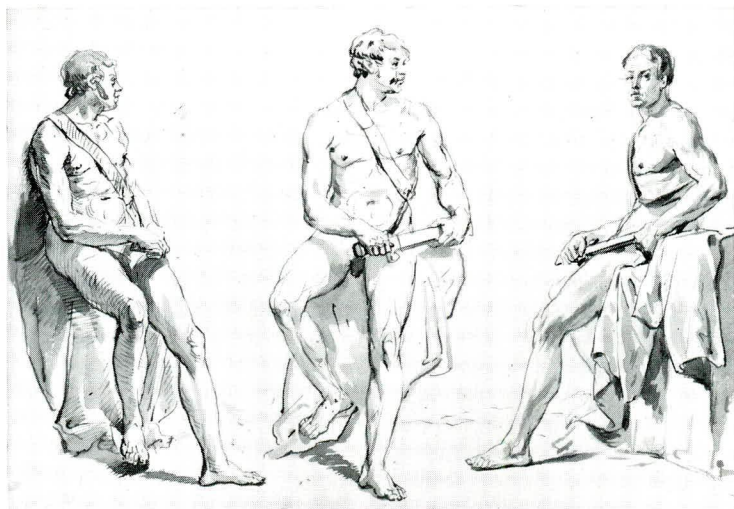
22 Meisje op de Vismarkt, door P.C. Wonder, omstreeks 1820, penseel, bruine inkt.

23 Studie van een man met een wan, door B. van Straaten, november 1846, zwart krijt, wit gehoogd, op grijs papier.

bruin, en vooral aangaande de wijze van tekenen.⁶⁹

Kunstliefde kan echter zeker niet beschouwd worden als een echte tekenschool. Ten eerste werd er van de tekenaars al een zekere vaardigheid verwacht voor zij bij *Kunstliefde* konden komen tekenen. De 'kinderen der heeren leden' en de 'minvermogenden' werden tot de tekenoefeningen toegelaten onder de voorwaarde 'zig voor af van zodanige bekwaamheden te voorzien als tot eigene hulp enigsinds nodig is', aldus het oprichtingsbesluit.⁷⁰ Ten tweede lijkt het 'vergunnen' van de vrije toegang aan 'minvermogenden' meer te getuigen van liefdadigheid dan van het streven naar openbaar tekenonderwijs. Dit klinkt ook door in de bepalingen over de verdeling van de zitplaatsen bij de tekenoefeningen: 'zullende de leden in dezen de voorkeur hebben boven de slechts toegelatene teekenaren'.⁷¹

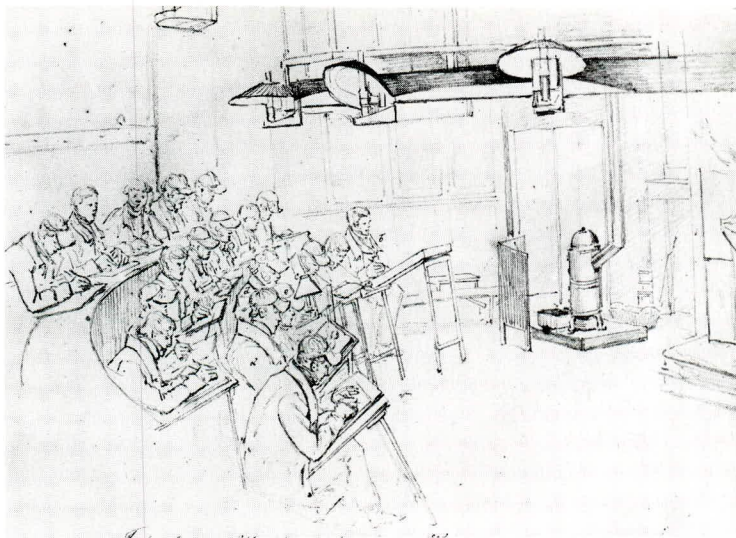
In 1817 werd bij Koninklijk Decreet bepaald dat er in elke grote plaats een tekenschool moest zijn onder de verantwoordelijkheid van de stedelijke overheid.⁷² *Kunstliefde* verklaarde echter nadrukkelijk een onafhankelijk, particulier genootschap te zijn en te willen blijven, en dus niet te kunnen voldoen aan de bepalingen van het decreet. Dit ondanks het feit dat ze vanaf 1813 van de stad de jaarlijkse subsidie van f 225,— kreeg die tevoren aan het *Schilderscollege* was toegekend.⁷³ Ook had *Kunstliefde* sinds 1816 het alleenrecht op het gebruik van de stadstekenzaal aan de Minrebroederstraat en de bijbehorende inboedel, voorheen een privilege van het *Schilderscollege*.⁷⁴ *Kunstliefde* betoogde echter dat de stadsbijdragen slechts een deel van de kosten dekten en dat 'de lampen en schier alle noodwendigheden, uit dezels privative kas, en contributien' waren aangeschaft.⁷⁵

De directe gang van zaken tijdens de tekenavonden is slechts ten dele bekend. Een tekening van P. van Loon (1801-1873) uit 1828 laat zien dat de tekenzaal was ingericht zoals dat van oudsher in tekenacademies algemeen gebruikelijk was (afb. 27): halfcirkelvormige banken zoals die ook werden gebruikt in de tekenacademie van het *Schilderscollege*⁷⁶ en in de Middelburgse tekenacademie (afb. 1); een serie olielampen, die we onder andere ook kennen van het Leidse tekengenootschap *Ars Aemula Naturae*⁷⁷; een klein podium voor het model, en natuurlijk een kachel dicht bij het podium.⁷⁸ Doordat er een vrij groot aantal tekeningen naar gekleed model bewaard is gebleven, hebben we, zoals hiervoor is beschreven, een redelijk goed beeld van dergelijke tekenoefeningen. Tekeningen naar naakt model of naar pleisterafgietsels, waarvan met enige zekerheid kan worden aangenomen dat ze bij *Kunstliefde* zijn gemaakt, zijn echter zeer zeldzaam. Zozeer zelfs dat men zich zou kunnen afvragen of de belangstelling voor die tekenoefeningen erg groot is geweest.⁷⁹

De organisatie van de tekenavonden was overigens niet goedkoop. Een gekleed model kreeg per avond ongeveer f 1,—, een naaktmodel f 1,50. Daardoor was *Kunstliefde*

25 *Studies van een mannelijk naakt*, door C. van Geelen jr., gewassen pentekening.

26 *Studie van twee kinderen met een slee*, door P.C. Wonder, gewassen pentekening.

27 Tekenavond van het genootschap Kunstliefde, door P. van Loon, 1828, zwart krijt. Volgens een opmerking op de tekening zijn de volgende personen afgebeeld: W.A. Haanebrink, A.H. Winter, L. Lindquist, D. van der Kellen II, G.G. van Haanen (e), J. de Brieder (b), B. van Straaten (d), P.E.L. of J.L. Jonxis (c), J.J., H. en C.J. Rijnboutt (a en d).

jaarlijks circa f 80,— kwijt aan het huren van modellen op een totaal aan uitgaven van f 800,— à f 900,—. Degene die de leiding had over de oefeningen naar pleister kreeg per seizoen f 60,—, dat wil zeggen f 1,— per uur.⁸⁰ Bovendien kostten de tekenavonden een aanzienlijk bedrag aan vuur en licht. Toen het genootschap in 1817 in financiële moeilijkheden raakte, waren deze laatste kosten reden om het aantal tekenavonden te verminderen.⁸¹

‘...wat Kunstliefde niet kan verschaffen’

Kunstliefde was een bloeiend gezelschap. Bij de oprichting telde het 31 leden. In 1813 werd een maximum ingesteld van 60 leden, een limiet die wegens de grote belangstelling regelmatig werd verlegd. In 1858, toen het genootschap inmiddels 110 leden telde en adspirant-leden vaak twee à drie jaar op toelating moesten wachten, werd de limiet afgeschaft, waarna het ledental in de tweede helft van de negentiende eeuw tot over de driehonderd steeg.

Naarmate *Kunstliefde* groeide nam het aantal kunstminnaars verhoudingsgewijs toe. De interesse voor de tekenoefeningen, vooral die naar gekleed model, liep tegelijkertijd terug. Bij ‘die nuttige instelling (...) waaraan het Genootschap zijne oprichting te danken heeft’ waren soms nog maar twee of drie leden aanwezig.⁸² Herhaalde malen werd dit probleem in de ledenvergadering aan de orde gesteld. In de notulen van een ledenvergadering uit 1866 lezen we naar aanleiding van deze kwestie het volgende, enigszins wereldvreemde voorstel: ‘om door het een of ander die oefeningen meer aantrekkelijk te maken zoo als door het stellen van een ledenpop op klassieke wijze gedrapeerd, of wel door het stellen van koeijen, kalveren, paarden, ezels, bokken, geiten, schapen en ander gedierte.’⁸³ Dit voorstel kon de goedkeuring van de leden niet wegdragen, en er werd besloten in plaats van twee keer per week voortaan nog maar één keer per week

28 Uitnodiging voor een kunstbeschouwing bij Kunstliefde op 10, 11, 12 Dec. 1907, met een afbeelding van een tekenavond in ca. 1832 naar een schetsje van W.P. Hoevenaar, door J. Hoevenaar, lithografie.

tekenoefeningen naar gekleed model te houden. Het aantal kunstbeschouwingen daarentegen nam toe. Vanaf de jaren vijftig van de negentiende eeuw werden er jaarlijks gemiddeld zeven kunstbeschouwingen georganiseerd, ongeveer twee maal zoveel als tevoren.⁸⁴ De belangstelling voor deze kunstbeschouwingen was zo groot dat in 1862 het aantal zitplaatsen met zestig moest worden uitgebreid.⁸⁵

Langzaam aan werd *Kunstliefde* zodoende een deftige sociëteit waarin de kunst vooral fungeerde als een aanleiding voor het gezellige samenzijn. Dat kwam de verhouding tussen de beroepskunstenaars en de liefhebbers niet ten goede. In 1858 werd een 'vriendschappelijke vereniging' opgericht die 'de geringe band, die er (...) bestond onder de Kunstbeoefenaars en Kunstminnaars' moest verstevigen.⁸⁶ Klachten over het groeiend aantal amateurschilders en conflicten tussen liefhebbers en beroepskunstenaars waren er overigens niet alleen in Utrecht. Vanaf het tweede kwart van de negentiende eeuw klonken dergelijke opmerkingen in het hele land. Rond 1800 beschouwden de kunstenaars het nog als een eer dat deftige burgers de teken- en schilderkunst wilden beoefenen, maar toen in de loop van de eeuw het aantal praktizerende liefhebbers steeds groter werd, begon men hen van oneerlijke concurrentie te betichten. In een tentoonstellingskritiek uit 1833 werd bijvoorbeeld opgemerkt, dat de liefhebbers op de expositie 'door bescherming de beste plaatsen voor hunne werken bekomen, en daardoor vele Schilders berooven van de gelegenheid, om hunne huishouding van het noodige te voorzien.'⁸⁷

In de loop van de eeuw verbeterde deze situatie niet en tegen het einde van de negentiende eeuw kwamen ook binnen *Kunstliefde* de belangen van de kunstenaars in de verdrukking. Dit leidde in 1886 en 1898 tot zeer ernstige conflicten tussen enerzijds de beroepskunstenaars en anderzijds de liefhebbers binnen het genootschap. De confrontaties spitsten zich toe rond de vraag of er al dan niet naar het vrouwelijk naakt mocht worden getekend. Het tekenen naar vrouwelijk naakt was bij *Kunstliefde* officieel nooit ter sprake geweest, hoewel er, blijkens een opschrift op een tekening van C. Kramm,

29 Studie van een vrouw met een emmer leunend tegen een stok, door P.C. Wonder, aquarel.

30 Studie van een zittende vrouw met een kruik, rood en zwart krijt.

31 Studie van een zittende vrouw met een kruik, door P.C. Wonder, zwart krijt, wit gehoogd, blauw papier.

in de eerste helft van de negentiende eeuw wel degelijk dergelijke naaktstudies zijn gemaakt (afb. 34). In de reglementen en de notulen van de ledenvergaderingen is daarover echter met geen woord gerept.

De inleiding tot het eerste conflict over de tekenoefeningen naar het vrouwelijk naaktmodel was een verzoek van een aantal kunstenaars aan het bestuur om dergelijke tekenavonden te gaan organiseren. Zij zetten hun voorstel kracht bij door een oefening naar het vrouwelijk naakt, nog voor het bestuur een beslissing had genomen, alvast een keer te organiseren. Het bestuur besliste echter negatief, met als motivatie 'dat de

32 *Gebouw voor kunsten en wetenschappen, gezicht op het gebouw uit het zuidoosten, door P.W. van de Weyer, 1853, litho. In dit gebouw vonden van 1847 tot 1905 de bijeenkomsten van Kunstliefde plaats. Ook de Stadstekenschool had zich aan het einde van de jaren veertig in dit pand gevestigd.*

meeste leden, al zijn het dan ook niet de kunstenaars uit ons Genootschap, maar die toch een element vormen waarmede moet worden gerekend, principieële bezwaren hebben tegen het houden van de tekenoefeningen naar het naakt vrouwenmodel.⁸⁸ De ledenvergadering maakte dit besluit echter ongedaan. Daarop werd door twaalf vooraanstaande leden, die tevoren afwezig waren geweest, een nieuwe vergadering bijeengeroepen. Zij betoogden dat het 'zich *naakt* ontkleeden eener *vrouw* om voor *geld* door *vreemde* mannen te laten uittekenen, op zichzelf als eene onzedelijke daad moet worden gequalificeerd.'⁸⁹ Het besluit van de eerdere ledenvergadering om toch naar

33 Studie van een staand meisje met een omgevallen kruik, door P.C. Wonder, zwart krijt, wit gehoogd, blauw papier. Tijdens de modelstudies werden bij Kunstliefde regelmatig melkmeisjes afgebeeld. Zij werden beschouwd als representanten van het ongecompliceerde landleven. 'Zie haar aan!' – zo werd een melkmeisje in een negentiende-eeuws boek beschreven – 'onschuld en reinheid blinken uit de heldere duivenoogen. Schoon verre van de idealische herderin van Theocritus of Gesner te zijn, heeft zij echter op het land en onder hare kudden iets van de eenvoud en onnoozelheid der gouden herderseeuw behouden.'

het vrouwelijk naakt te gaan tekenen, werd herroepen. Twee kunstenaars, A.G.A van Rappard (1858-1892) en L.W.R. Wenckenbach (1860-1937), zegden daarop hun lidmaatschap op.

In 1898 deed zich een grotendeels identiek conflict voor. Weer werd door de ledenver-

34 Naakte vrouw liggend op een divan, door C. Kramm, penseel, bruine inkt. Op de oude opzet van deze tekening is geschreven: 'Op Kunstliefde naar het model getekend. Het model was eene schoon gevormde jodin, die nog al fortuin gemaakt heeft.'

gadering in eerste instantie besloten te gaan tekenen naar het vrouwelijk naaktmodel, en weer werd die beslissing herroepen door een volgende ledenvergadering waar een groot aantal liefhebbers speciaal voor de gelegenheid de stemming kwam beïnvloeden. De nadruk lag nu echter minder op zedelijke argumenten. Men stelde simpelweg dat er voor de wensen van de beroepskunstenaars geen plaats was binnen het genootschap. Kunstliefde, dat was voortgekomen uit de traditie van door kunstenaars geïnitieerde

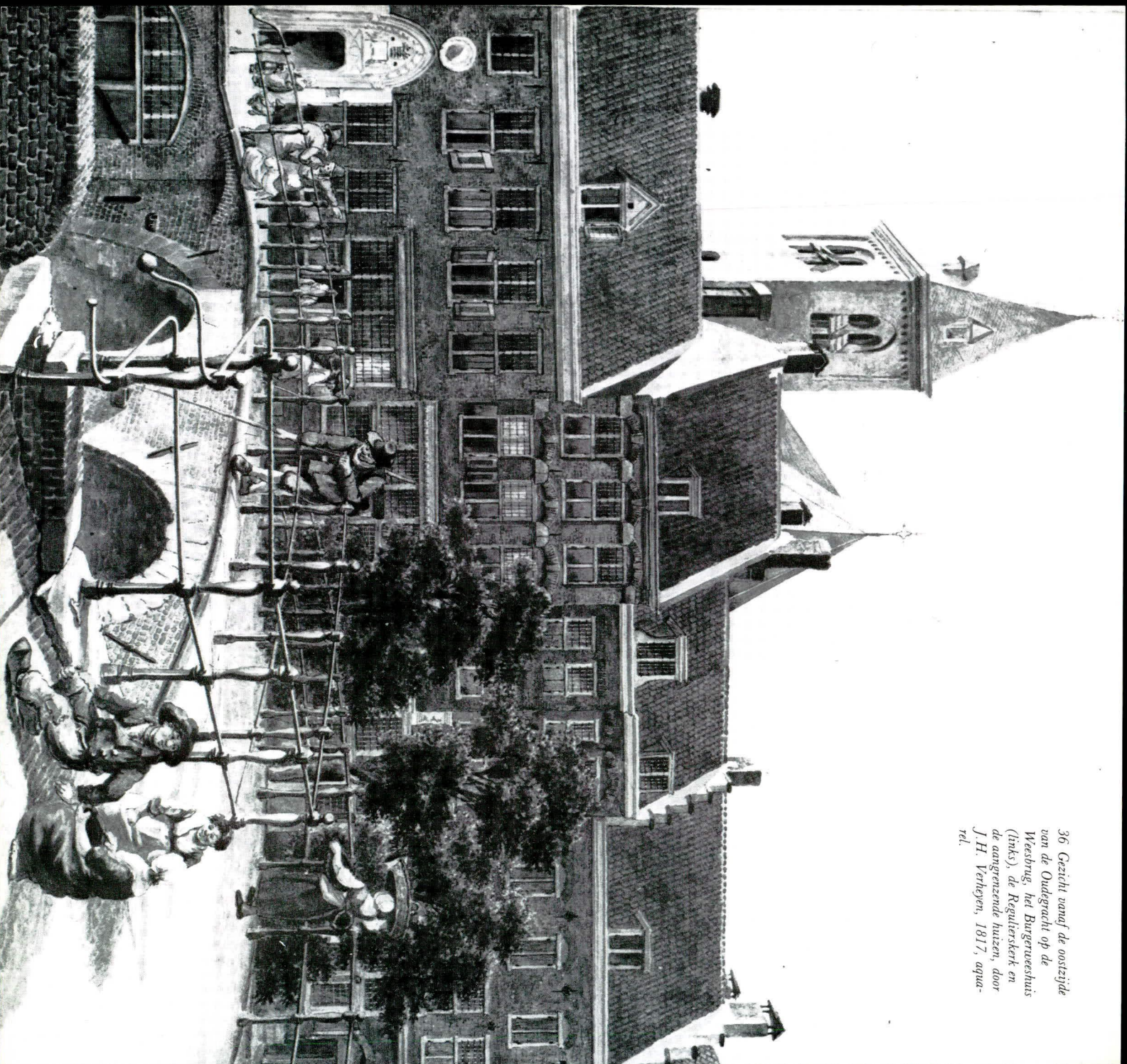
academies, was blijkbaar ver verwijderd geraakt van haar oorspronkelijke karakter. In de notulen van de ledenvergadering van 1898 lezen we: 'Het genootschap mag niet opgeofferd worden ter wille van enkelen, die alleen aan academies kunnen vinden, wat Kunstliefde niet kan verschaffen.'⁹⁰ Parallel aan deze ontwikkeling was ook het karak-

35 Studie van een zittende vrouw op de rug gezien, door P.C. Wonder, penseel, lichtbruine inkt, potlood.

ter van *Kunstliefde* als instelling waaraan tekenonderwijs werd gegeven, enigszins ver-
vaagd, en over het algemeen genomen heeft het genootschap haar betrokkenheid met
kunst in de twintigste eeuw op andere manieren gestalte proberen te geven.

36 Gezicht vanaf de oostzijde
van de Oudegracht op de
Weesbrug, het Burgerweeshuis
(links), de Regulierskerk en
de aangrenzende huizen, door
J. H. Verheyen, 1817, aqua-
rel.

2. Particulier tekenonderwijs voor Utrechtse ambachtslieden

Inleiding

Niet alleen in de opleiding van kunstenaars en in de beschaafde opvoeding was tekenonderwijs opgenomen, ook voor ambachtslieden was enige kennis van het tekenen van belang. Ongetwijfeld zullen aankomende timmerlieden gedurende hun leertijd in het atelier vertrouwd zijn gemaakt met ten minste de grondbeginselen van het (technisch) tekenen. Maar blijkbaar vond niet iedereen dat voldoende, want al in de zeventiende eeuw kregen jonge handwerkslieden buiten de werkplaats van hun meester tekenonderwijs.¹ Een voorbeeld van dergelijk tekenonderricht in de achttiende eeuw zijn de tekenlessen die vanaf 1759 zijn gegeven in het weeshuis van de Nederlands Hervormde Diaconie in Amsterdam. De regenten van het weeshuis motiveerden de aanstelling van de tekenmeester met de bewering dat de 'kinderen in desen huyse gaande op timmeren en metselen als zij uyt desen huyse uytgaan onkundig sijn in de Teken Kunst en daardoor buyten [lees: niet in] staat sijn om hun Brood Winning voort te setten'.² Uit de laatste jaren van de achttiende eeuw zijn ook enkele particuliere tekenschooltjes bekend waar les werd gegeven aan ambachtslieden. Een Utrechts voorbeeld daarvan is de tekenschool van P.H. Jonxis (1757-1843) en ene Peletier, die volgens een advertentie uit 1790 'Collegie' hielden gedurende de wintermaanden 'des avonds van 6 tot 8 uren (...) in het onderwyzen der *Tekenkonst, Architectuur en Perspectif*'.³

Toen eind achttiende eeuw het besef doordrong dat het met de Nederlandse nijverheid bedroevend slecht gesteld was, werd het belang van het ambachtelijk tekenonderwijs uitgetild boven dat van de individuele handwerksman: 'Zullen ooit onze Fabrieken herleeven; zullen wy immer onze vernuftige nabuuren op zyde streeven; zullen ooit minder uitheemsche stoffen gevorderd worden door bevooroordeelde Nederlanderen: wy zullen zulks, alléén, van de aanmoediging en verdere uitbreiding der Tekenkunst moeten verwagten'.⁴ Deze gedachtengang zou in het begin van de negentiende eeuw veld winnen en een van de pijlers worden van het openbaar tekenonderwijs. Tot die tijd echter was het op ambachtslieden gerichte tekenonderricht een zaak van uitsluitend het particulier initiatief.

Het Gereformeerd Burgerweeshuis

In 1766 besloten de regenten van het *Gereformeerd Burgerweeshuis* dat het nuttig zou zijn 'voornaamelijk voor die geenén, die zich toeleggen op het ambacht van Timmeren, Beeldhouden, Schrijnwerken of goudsmeden &c een Tekenmeester aan te nemen'.⁵ De wezen zouden daardoor 'tot meerder perfectie' in hun ambacht kunnen komen.⁶ Dit betrof overigens uitsluitend de jongens. Meisjes kregen geen ambachtelijke opleiding; zij leerden alleen maar naaien, in het huis of in de stad bij zogenaamde naaimeugjes.

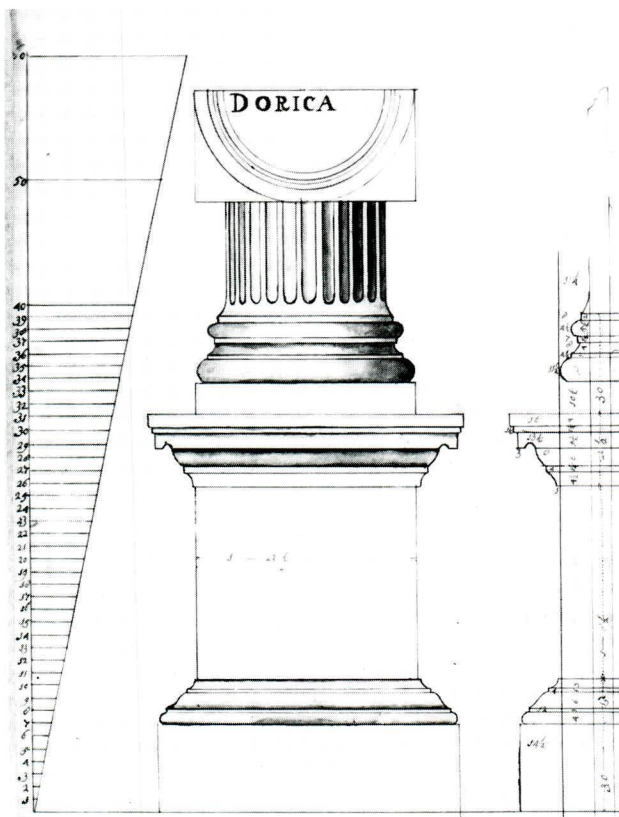
37 Studie van de Dorische orde, door A. Dekker, omstreeks 1775, gewassen pentekening. Deze tekening is gemaakt naar een voorbeeld in Symon Bosboom, Cort onderwijs van de vijf Colomen (...), Amsterdam z.j., pl. 22. A. Dekker was in de leer bij een timmerman.

38 Studie van twee staande vrouwen, door N. Visser, omstreeks 1775, rood krijt. N. Visser was in de leer bij een schilder.

Over het algemeen hechtten de regenten van weeshuizen veel belang aan een goede opleiding van de wezen. Dit was ook het geval in het Utrechtse *Gereformeerd Burgerweeshuis*, dat was gelegen aan de Oude Gracht bij de Weesbrug (afb. 36). Men streefde er naar dat iedereen die het huis verliet in zijn of haar eigen onderhoud kon voorzien. Daarom was er aan het huis onder andere een schoolmeester verbonden die de wezen moest leren lezen, schrijven en rekenen. De wezen werden aangespoord de lessen met aandacht te volgen door de bepaling dat zij bij het vertrek uit het weeshuis geen aanspraak konden maken op een uitzet wanneer ze niet konden lezen en schrijven.⁷

In 1769, nadat drie jaar was gezocht naar een geschikt persoon, werd de beeldhouwer A. Koopman aangenomen als tekenmeester van het weeshuis. Hij moest 's winters, van 1 oktober tot 30 april, vier maal per week 's avonds van negen tot tien uur tekenles geven.⁸ Tot 1863 is er, afgezien van enkele kortere onderbrekingen, steeds een tekenmeester verbonden geweest aan het *Gereformeerd Burgerweeshuis*.⁹

Helaas is er alleen uit de periode dat Koopman tekenmeester was, van 1769 tot 1801, het een en ander bekend over de inrichting van het tekenonderwijs. Zo weten we dat Koopman boeken en prenten heeft aangekocht die dienden als tekenvoorbeelden.¹⁰ Daaronder waren vermoedelijk een handboek met afbeeldingen van de verschillende

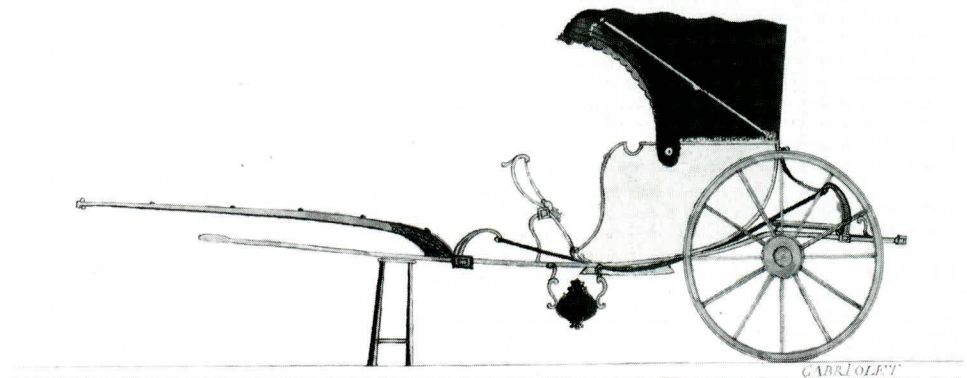
39 Studie van drie vrouwen,
door F. Bloemaart naar A.
Bloemaart, gravure uit: Abra-
ham Bloemaart, Oorspron-
kelijk en vermaard konst-
rijk tekenboek (...),
Amsterdam 1740, pl. 138.

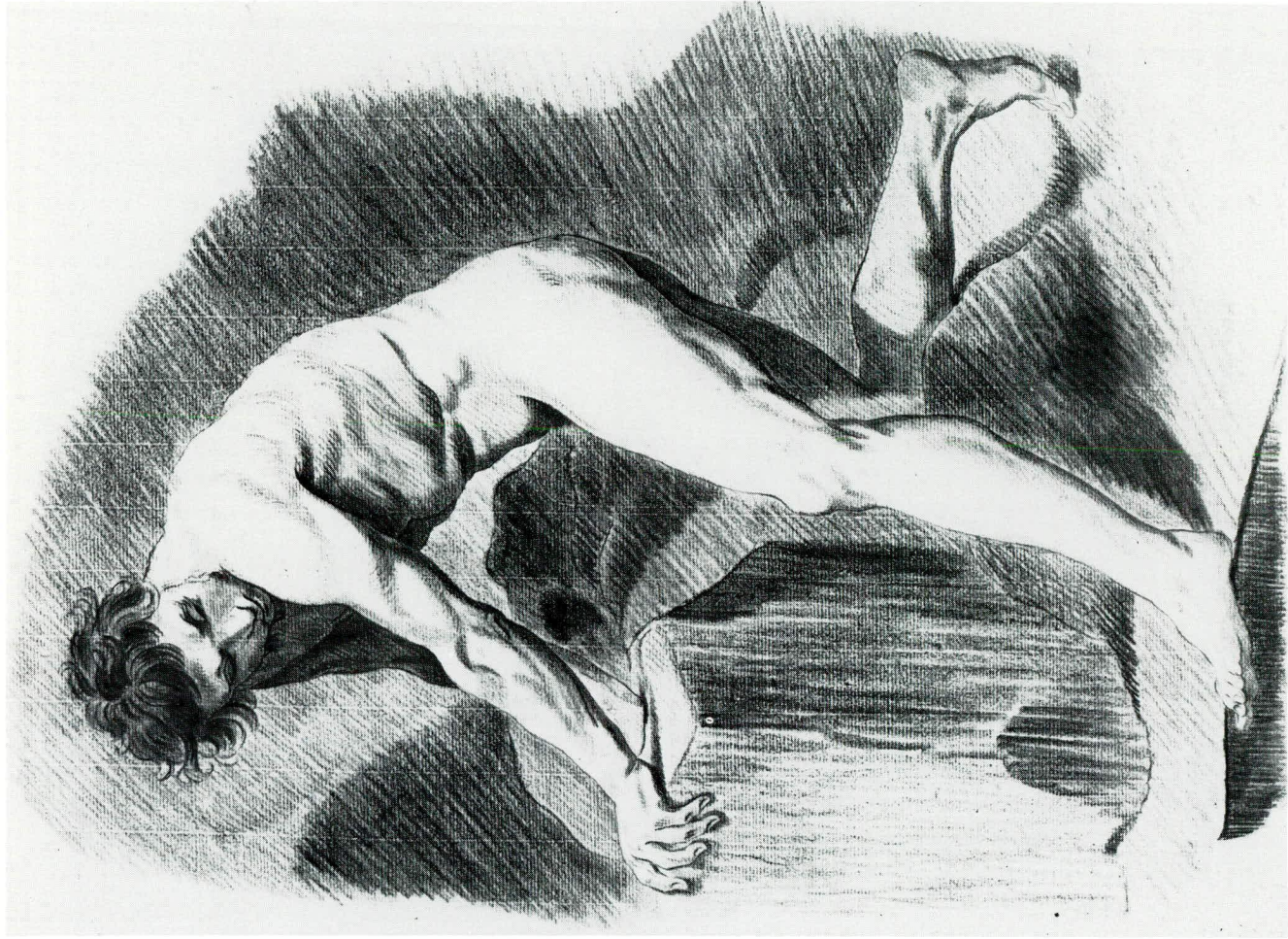
bouwkundige ordes door Simon Bosboom, getiteld *Cort onderwijs van de vijf Colomen* (afb. 37), en het standaardwerk van Abraham Bloemaert, *Oorspronkelijk en vermaard konstrijk tekenboek* (afb. 38 en 39). Aan de lessen werd deelgenomen door jongens die in de leer waren voor zeer uiteenlopende ambachten, vooral door timmerlieden, schrijnwerkers, zilversmeden, kleermakers en zij die zich bezig hielden met 'verwen en glazenmaken'.¹¹ Alle leerlingen moesten ornamenttekenen, maar daarnaast maakten ze ook tekeningen die direct aansloten bij hun toekomstige beroep. Zo zijn er tekeningen van meubelstukken door schrijnwerkers, afbeeldingen van verschillende bouwkundige ordes, van houtverbindingen en trappen van timmerlieden, tekeningen van koetsen gemaakt door zadelmakers (afb. 40), en ook enkele figuurstudies naar tekenvoorbeelden, gemaakt door aankomende schilders (afb. 41). In totaal zijn er bijna driehonderd tekeningen bewaard, alle uit de periode 1774-1790.

In de meeste gevallen sloot het tekenonderwijs redelijk goed aan op het toekomstige beroep van de leerlingen. Het accent lag, zowel in de achttiende als in de negentiende eeuw, op technisch en bouwkundig tekenen. In 1835 bijvoorbeeld verlangden de regenten uitdrukkelijk van de toenmalige tekenonderwijzer dat hij een 'geaccrediteerd Bouwkundig Werk' als 'Grondslag & Handleiding' van het onderwijs zou gebruiken.¹² Ook in de keuze van de tekenleraren komt die nadruk tot uiting. Onder hen waren bijvoorbeeld een architect en twee ingenieurs.¹³ En in 1861 zei de regent P.A. Broers in een voorstel 'Over de opleiding van jongelieden tot ambachtslieden': 'Teekenen is noodzakelijk, vooral regtlijnig teekenen; van timmerlieden is dit van kappen en trappen enz. volstrekt noodzakelijk, maar ook de overige ambachten kunnen het niet missen.'¹⁴

40 Tekening van een 'Cabriolet', door P. Penning, omstreeks 1775, pen, waterverf. P. Penning was in de leer bij een zadelmaker.

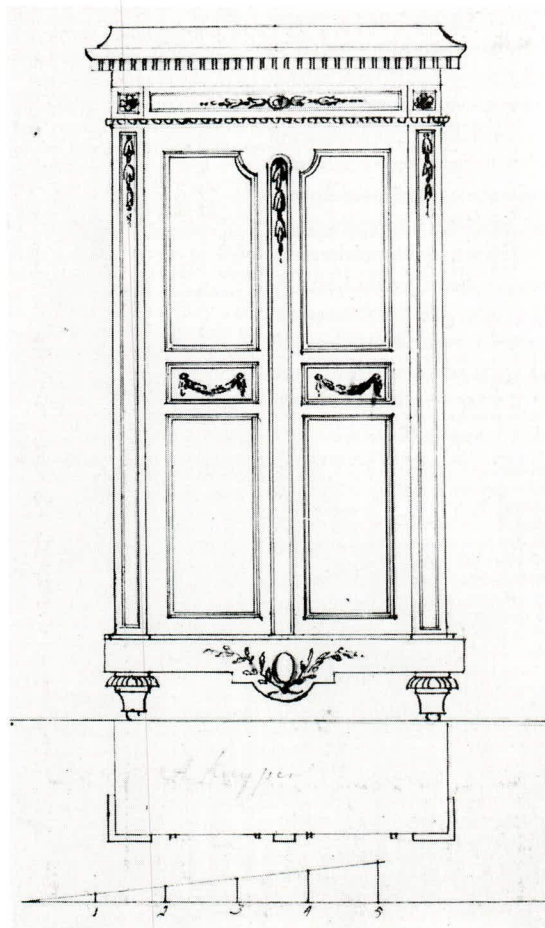

41 Studie van een mansfi-
guur, eind achttiende eeuw,
rood krijt.

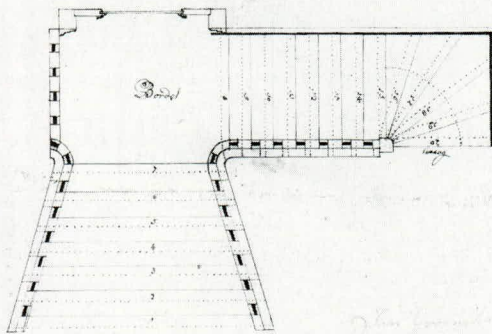
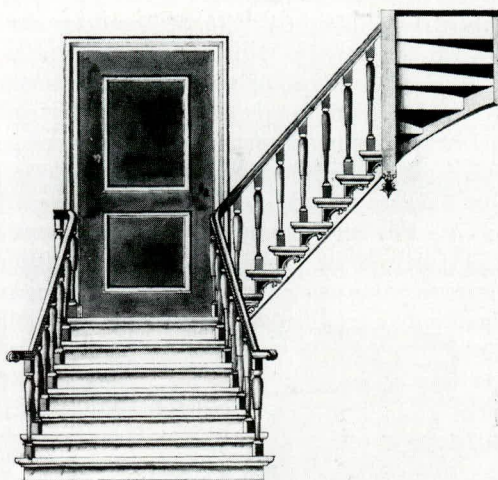

Het aantal leerlingen dat de lessen bijwoonde is slechts bij benadering aan te geven. Waarschijnlijk waren het er tussen de tien en twintig, op een totaal aantal van ongeveer honderd-twintig wezen. In 1832, ten tijde van de oorlog met België, gingen dertien jongens vrijwillig in militaire dienst, en hierdoor waren er niet voldoende leerlingen om de tekenmeester aan te kunnen houden.¹⁵ Toen in 1863 het tekenonderwijs aan het weeshuis niet langer werd voortgezet, gingen er vijftien wezen de lessen aan de – hier verderop beschreven – *Stadstekenschool* en de *School voor den arbeidende stand* volgen.¹⁶ Over de resultaten van het tekenonderwijs waren de regenten in het algemeen tevreden.

43 Ontwerp van een bordes-trap, door J. Groenekan, omstreeks 1775, potlood, waterverf. J. Groenekan was in de leer bij een timmerman.

42 Ontwerp voor een kast, A. Kuyper, omstreeks 1785, potlood en pen.

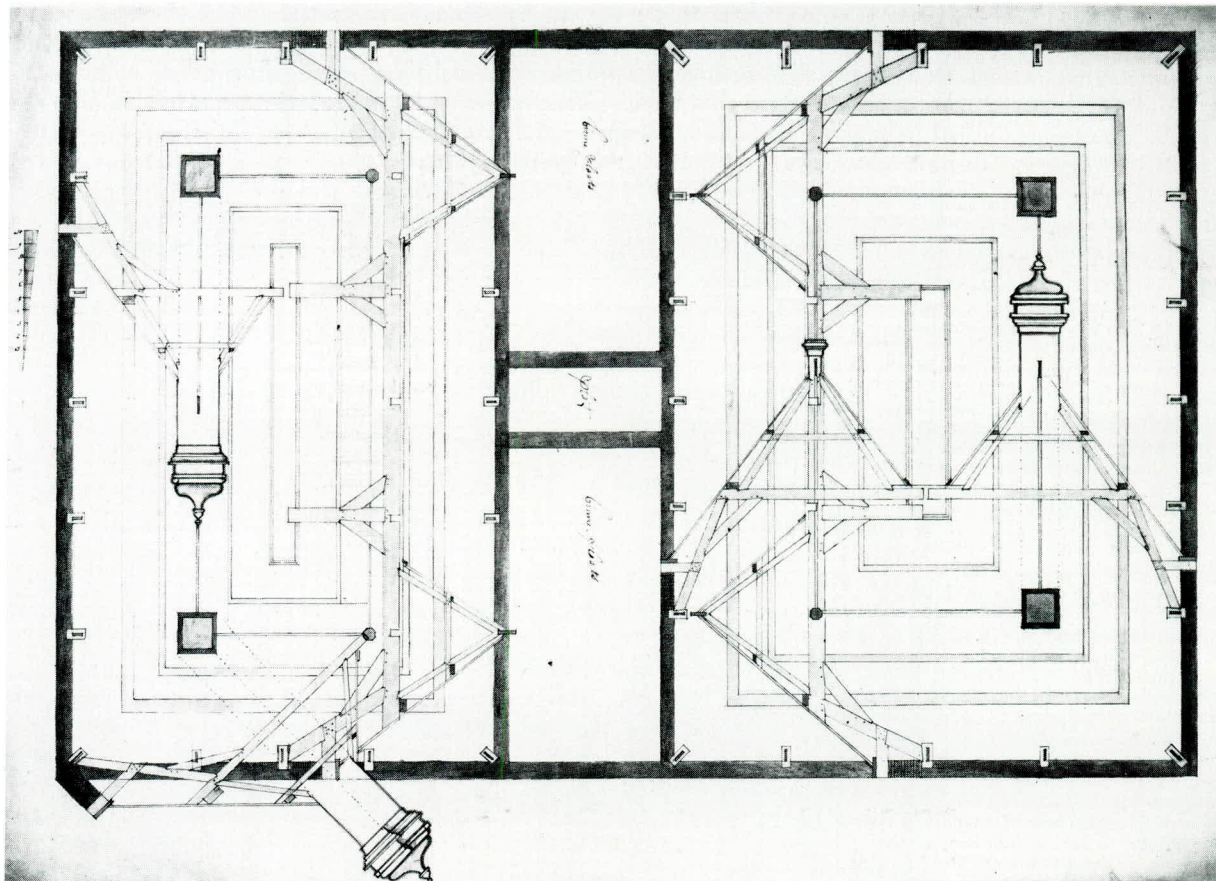

den. Zij verleenden verdienstelijke leerlingen premies en gaven enkelen de mogelijkheid zich verder te bekwamen. Zo mochten Jan Mica en Wouter Nicolaas van der Weerdt, beiden schrijnwerkers, in 1783 voor studie naar Parijs, en in de jaren 1853-1856 kregen enkele leerlingen de gelegenheid aan de *Stadstekenschool* de lessen te volgen

van J.L. Jonxis (1789-1867) voor het handtekenen en van J. Rijnbout (1800-1868) voor het boetseren.¹⁷ Ook werd het soms aan jongens die het weeshuis al hadden verlaten toegestaan de tekenlessen te blijven volgen.¹⁸

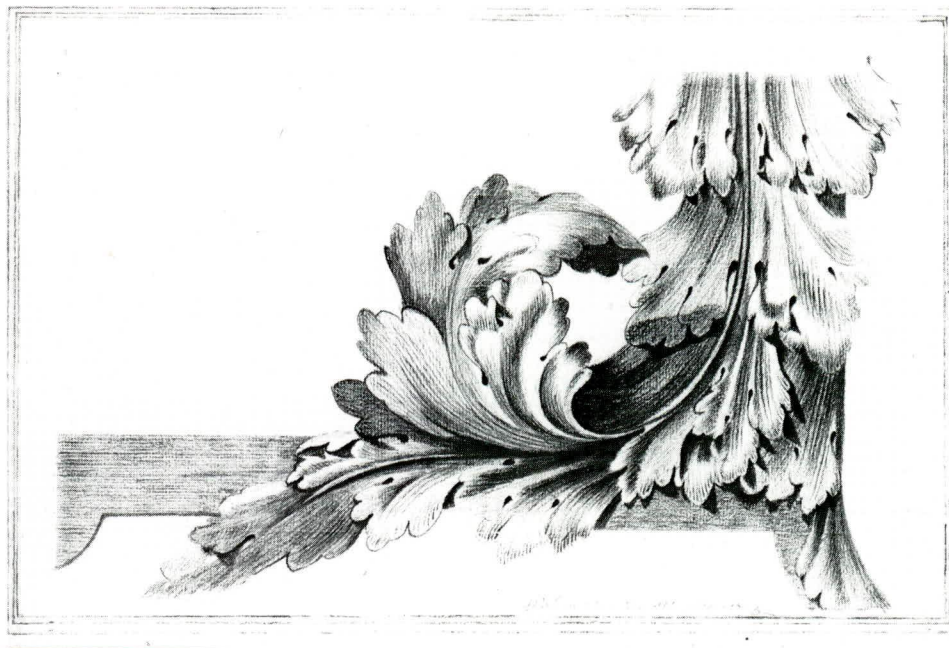
De regenten hechtten echter ook weer niet zoveel waarde aan het tekenonderwijs dat zij bereid waren er een ruime hoeveelheid geld voor te reserveren. Toen in 1810 het weeshuis er financieel niet al te best voor stond, werd het tekenonderwijs afgeschaft om pas in 1821 te worden hervat.¹⁹ De eerste tekenmeester, Koopman, genoot een tractement van ongeveer f 2,— per uur, maar vanaf 1835 was dit bedrag nog maar f 0,65.²⁰

44 Constructietekening van een kap, eind achttiende eeuw, pen, waterverf.

En in 1863 koos men toch voor de mogelijkheid de weesjongens buiten het huis kosteloos tekenonderwijs te laten ontvangen aan de *Stadstekenschool*.²¹

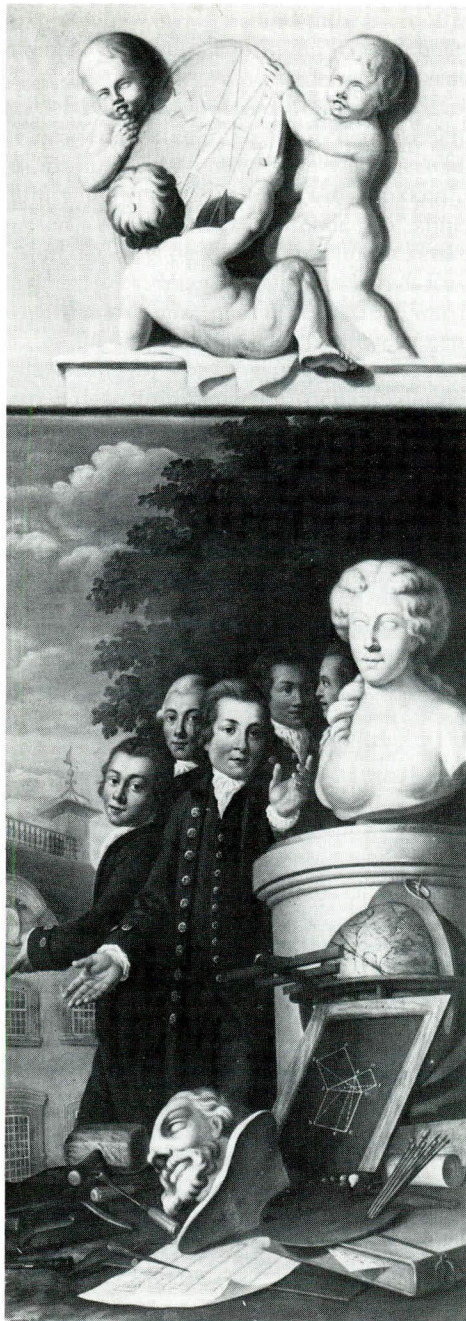
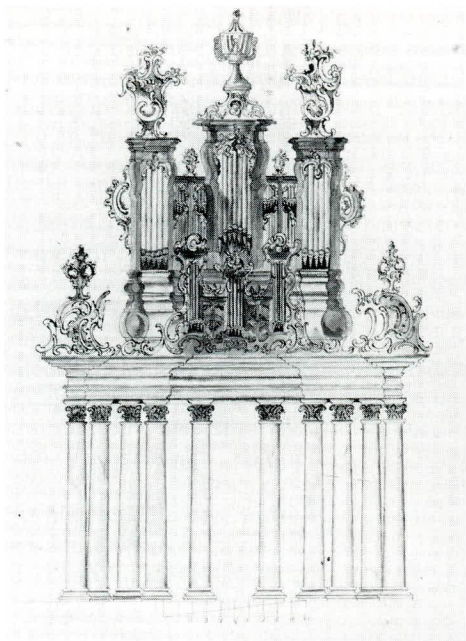
45 Ornamentstudie, door W. van de Weerdt, 1782, rood krijt. Wouter van de Weerdt was in de leer bij een schrijnwerker.

De Fundatie van Renswoude

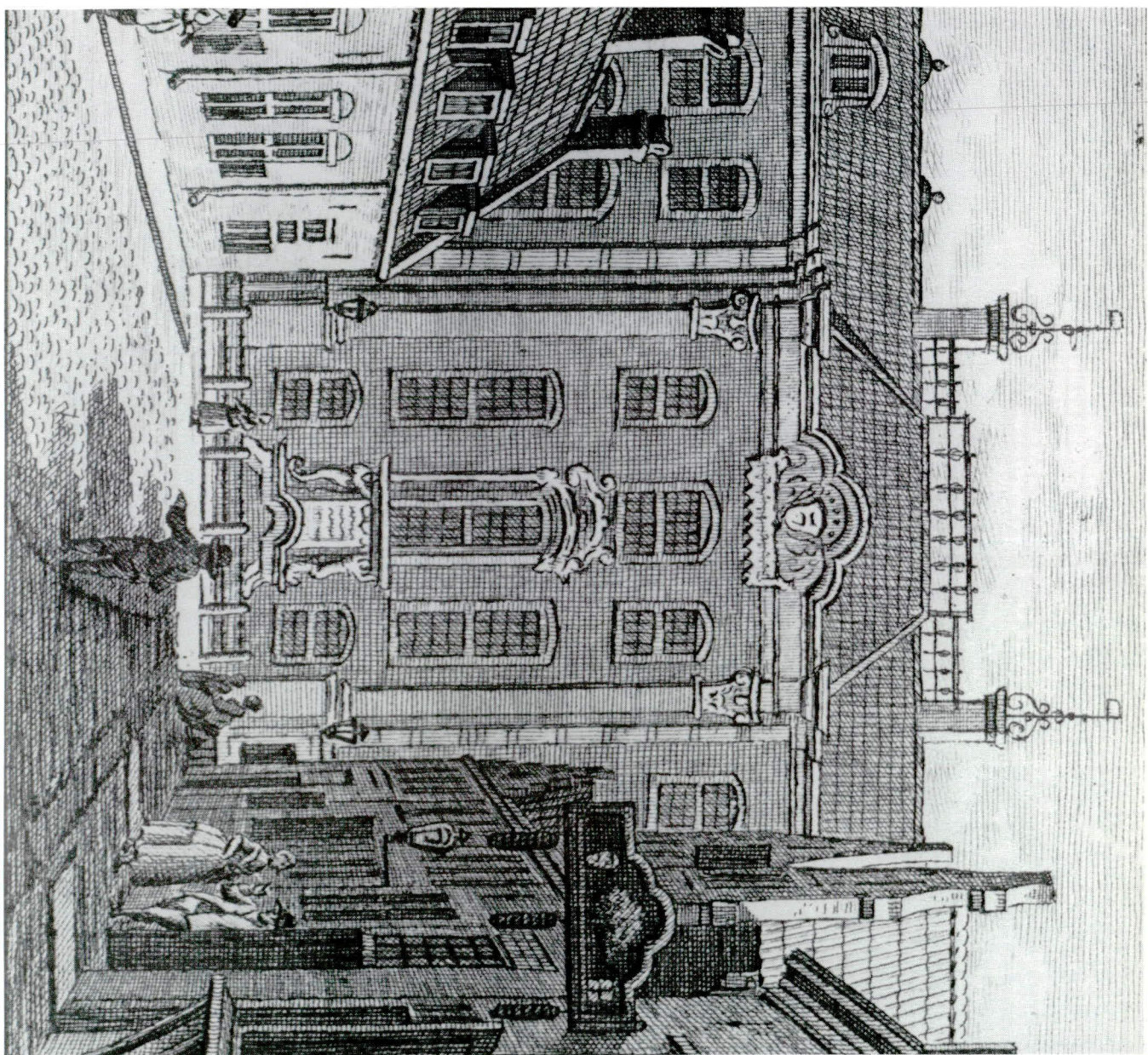
Evenals in het *Gereformeerd Burgerweeshuis* was ook in de *Fundatie van Renswoude* een vaste tekenmeester in dienst. De Fundatie was in het leven geroepen door Maria Duyst van Voorhout, Vrijvrouw van Renswoude.²² Bij haar dood in 1754 bleek dat zij haar vermogen vermaakt had aan het *Stads-kinderhuis* van Utrecht, het weeshuis van Delft en het weeshuis van Den Haag. Zij wilde hiermee de mogelijkheid scheppen in genoemde weeshuizen 'eenige van de verstandigste, schranderste en bekwaamste jongens, niet jonger als vijftien jaren, maar wel daerboven in derselver huijzen af te sonderen en aan te zetten, hetzij in de Mathesis, teekenen of schilderkonst, Beeldhouwen of Beeldsnijden, oeffeningen in sware Dijkagien tot behoudinge van ons Landt tegens sware overstromingen van 't water, of dergelijke Libere Consten'.²³ Aangezien het *Stads-kinderhuis* niet geschikt bleek te zijn om enige jongens 'af te sonderen', werd aan de Agnietenstraat een speciaal huis gebouwd waarin de *Fundatie van Renswoude* werd ondergebracht (afb. 48). In 1761 werden de eerste negen uitverkoren weesjongens daarin gehuisvest. Tot de Franse tijd zou hun aantal variëren van tien tot vijftien, na die tijd van vijf tot tien.

De weesjongens hadden op de 'kweekschool' van het weeshuis leren lezen, schrijven en rekenen. Later werd dit basisonderwijs ook wel in de Fundatie zelf gegeven. Behalve een tekenmeester was er ook een 'Mathematicus' aan de Fundatie verbonden en, met kortere of langere onderbrekingen, leraren Latijn en Grieks, Frans, Duits, Engels en catechisatie. In de Fundatie kregen de leerlingen dus een soort middelbaar onderwijs,

46 Tekening van een orgel-front, door H.F. Koopman, omstreeks 1775, pen, waterverf. Koopman was in de leer bij een schrijnwerker.

47 Een schoorsteenstuk in het gebouw van de Fundatie van Renswoude, door J. Cracoo, 1777, doek. Op het schilderij zijn afgebeeld: attributen, behorend bij de vakken waarin de leerlingen moesten worden opgeleid, enkele leerlingen, de gevel van het gebouw van de Fundatie, en een buste van de stichteres. Van 1761 tot 1775 werd Cracoo op de Fundatie opgeleid tot schilder.

iets dat daarbuiten slechts voor kinderen van gegoede huize was weggelegd.²⁴ Specifieke vakkenis deden de jongens echter buiten het huis op bij een baas. Regelmatig stelden de regenten leerlingen in de gelegenheid zich in andere plaatsen of in het buitenland te bekwamen of speciale boeken of gereedschappen aan te schaffen.²⁵

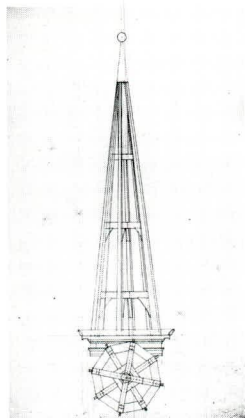
Over de rol van de tekenmeester zijn helaas niet veel details bekend. Het is zeker dat het tekenonderwijs zoals dat aan de Fundatie werd gegeven, meer dan op het *Gereformeerd Burgerweeshuis*, gericht was op de schone kunsten. De tekenmeester was immers aangenomen om leerlingen op te leiden in enkele van de door Maria Duyst met name genoemde vakken: 'teeken- of schilderkonst, Beeldhouwer of Beeldsnijder'. De nadruk op de schone kunsten blijkt ondermeer uit de keuze van de tekenmeesters. Zo was de eerste tekenmeester, H. van Velthoven (1728-1770), de latere directeur van het *Schilderscollege*, van huis uit portretschilder. Tegen zijn aanstelling in 1763 werd door een van de regenten bezwaar gemaakt, omdat deze iemand prefereerde 'die de kinderen in de architectuur konde onderwijzen, om door de tijd bequaame baasen te kunnen worden, die in staat zijn om goede teekeningen en bestekken te kunnen maaken'.²⁶ Hij was van mening 'dat men voor eerst diende aftesien van 't beroepen van een fijnschilder tot tijd en wijle men siet, dat er jongens sijn, die groote inclinatie tot de Schilderkonst hebben'.²⁷ Zijn ideeën vonden echter geen bijval. Het onderwijs in de schone kunsten had blijkbaar de voorkeur boven meer technisch tekenonderricht, want ook alle latere tekenmeesters waren steeds kunstschilders.²⁸

De tekenmeesters gaven twee tot acht uur per week les voor f 1,50 tot f 2,50 per uur.²⁹ Dat is aanmerkelijk meer dan het tractement van de tekenmeesters van het *Gereformeerd Burgerweeshuis*. Bovendien kregen de tekenmeesters van de Fundatie nu en dan een douceur en verdienden ze af en toe wat bij door portretten, feestversieringen en dergelijke te maken ten behoeve van de Fundatie.³⁰ Door deze goede verdiensten en misschien ook wel door de status van de functie, was de baan van tekenmeester bij de Fundatie zeer gewild. In 1761 waren er vier sollicitanten voor de vacature, in 1770 zeven en in 1780 zelfs vierentwintig, afkomstig uit het gehele land.³¹

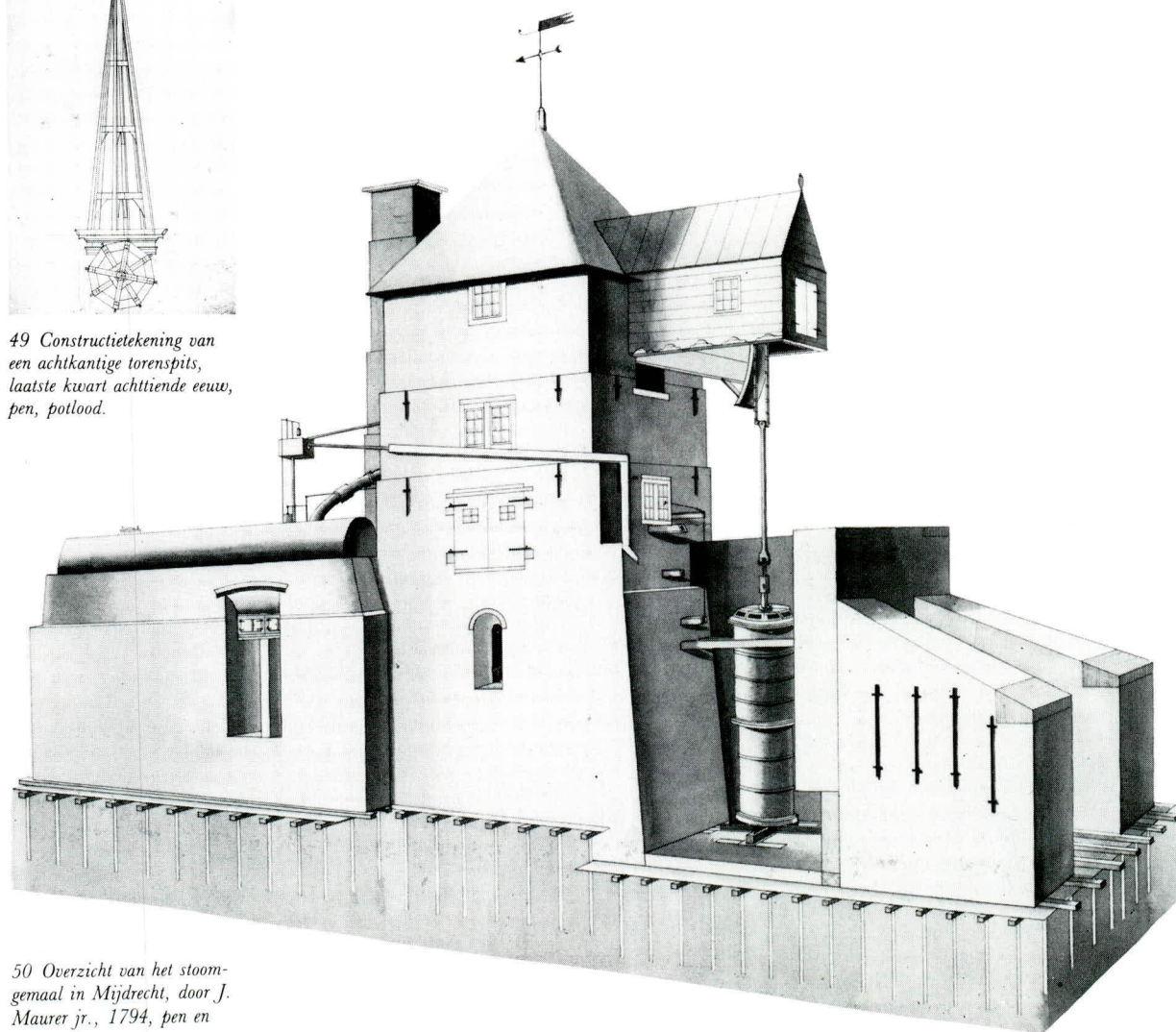
Voor het geven van hun onderwijs hadden de tekenmeesters van de Fundatie een groot aantal boeken tot hun beschikking. De bibliotheek bevatte alle klassieke kunst- en architectuurtheoretische werken en een ruime hoeveelheid literatuur van antieke schrijvers³²; verschillende van deze boeken zijn nog altijd in de Fundatie aanwezig. Er moet ook een grote collectie prenten zijn geweest die gebruikt werden als tekenvoorbeelden en een verzameling van ongeveer honderd pleisterafgietsels, waarin verschillende antieke beelden, zoals Venus en Hercules.³³ Ook deze pleisterafgietsels werden bij het tekenonderwijs gebruikt.³⁴ Een restant van deze verzameling is in de twintigste eeuw in het Centraal Museum in Utrecht terechtgekomen. Naast het tekenonderwijs naar prenten en pleisterbeelden werd er ook les gegeven in anatomie en perspectief.³⁵ Kortom, alle elementen van het klassieke kunstonderwijs, behalve de studies naar levend model, waren aanwezig. Voor het tekenen naar naakt model hebben enkele leerlingen die de schone kunsten als beroep hadden gekozen, de *Stadstekenschool* of de tekenavonden van *Kunstliefde* bezocht.³⁶ Gedurende de jaren 1776-1781 is de graveur I. de Wit Jz. (1744-1809) aan de Fundatie verbonden geweest om les te geven in de graveerkunst.³⁷

Hoewel de tekenmeesters allen kunstschilders waren, hebben zij waarschijnlijk ook

48 Fundatie van Renswoude, *Gezicht op de voor-
gevel van het gebouw*, door J.
Bulthuis, 1788, kopergravure
(detail).

49 Constructietekening van een achtkantige torenspits, laatste kwart achttiende eeuw, pen, potlood.

50 Overzicht van het stoomgemaal in Mijdrecht, door J. Maurer jr., 1794, pen en waterverf.

technisch tekenonderwijs gegeven aan jongens die een ambachtelijk of technisch beroep hadden gekozen. Aangezien maar 14 van de 118 leerlingen die tot 1863 in de Fundatie zijn opgenomen, kunstenaar zijn geworden, zou een vaste tekenmeester speciaal voor aankomende kunstenaars nauwelijks gerechtvaardigd zijn geweest. Ook de bibliotheek van de Fundatie, waarin verschillende boeken over bouwkundig tekenen, werktuigbouwkunde, dijken, sluizen, molens en dergelijke aanwezig waren, doet vermoeden dat er enig technisch tekenonderwijs is gegeven. Bovendien rechtvaardigen ook de uit de Fundatie bewaard gebleven tekeningen de veronderstelling dat, in ieder geval in de achttiende eeuw, de eerste beginselen van het technisch tekenen aan bod kwamen.

Het tekenonderwijs in de Fundatie was weliswaar gevarieerd, maar had blijkbaar niet bijzonder veel diepgang. Want wie beroepskunstenaar wilde worden, moest daarvoor in de leer bij een meester buiten de Fundatie in plaats van zich verder te bekwamen met behulp van de tekenmeester. En het technisch tekenonderwijs voldeed zelfs niet als aanvulling in de theorie op de praktische vakopleiding in de werkplaats van een baas. Want toen G. van Appeldoorn in 1827 molenmaker wilde worden, deed zijn baas, C. van Doorn, het verzoek 'om aan den Jongeling (...) te permitteeren, vijfmaal in de week, 's avonds, gedurende dit winter seizoen, de tekenlessen aan zijn [lees: Van Doorns] huis bij te wonen, zoo van huis, molen als sluiswerken, even als zulks in vroegere Jaaren met andere Eleves heeft plaats gehad'.³⁸

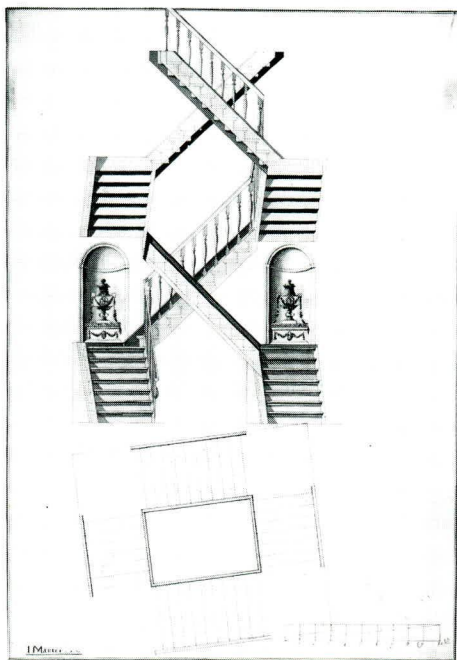
In 1841 werd er in de Fundatie kennelijk in het geheel geen technisch tekenonderwijs meer gegeven. Toen besloten de regenten namelijk op zoek te gaan naar 'eenen bekwamen onderwijzer in het regtlijng teekenen, uit aanmerking, dat in dit vak, hetwelk voor de thans in dit Gesticht aanwezige Eleves onontbeerlijk is, door de Heer Jonxis [de toenmalige tekenmeester] geen onderwijs wordt gegeven'.³⁹ Uiteindelijk werd Ze-ger van Bie, sinds 1835 tekenmeester van het *Gereformeerd Burgerweeshuis*, met dit onderwijs belast. Hij heeft dit gedaan tot hij in 1843 naar elders vertrok. Hij gaf twee uur per week les voor f 0,75 per uur.⁴⁰ De lessen werden bijgewoond door P. van Rooijen, aankomend meubelmaker, A.J. van der Vooren en J.A.G. Rutting, uiteindelijk respectievelijk 'mechanicus' en tekenaar bij de *Rhijn Spoorweg Maatschappij*. Het onderwijs van Van Bie had kennelijk niet veel succes, want al snel kwam Van Rooijen tot de conclusie 'zijnen tijd althans doelmatiger te kunnen besteden aan het tekenen van modellen, die hem door zijnen baas voor meubelen worden verstrekt'.⁴¹ Hij kreeg van de regenten toestemming de lessen van Van Bie niet langer te volgen.

Helaas heeft maar een klein aantal tekeningen uit de Fundatie de geschiedenis overleefd.⁴² Deze verzameling geeft geen representatief beeld van de aard van de tekenlessen aan de Fundatie, en een belangrijk deel ervan houdt zelfs geen direct verband met dat onderwijs. Zo is er een groep tekeningen van een stoomgemaal, die gemaakt zijn door Jacob Maurer jr. (1775-?) (afb. 50 en 51). Hij heeft deze tekeningen gemaakt in 1794 toen hij, dank zij de bemiddeling en onder de verantwoordelijkheid van de Fundatie, als gezelschap van de machinist van het stoomgemaal in Mijdrecht werkzaam was.⁴³ Deze tekeningen zijn dus niet in de lessen aan de Fundatie gemaakt, maar ze getuigen wel van de gedegen vakopleiding die de leerlingen niet zozeer in, als wel vanwege de Fundatie kregen.

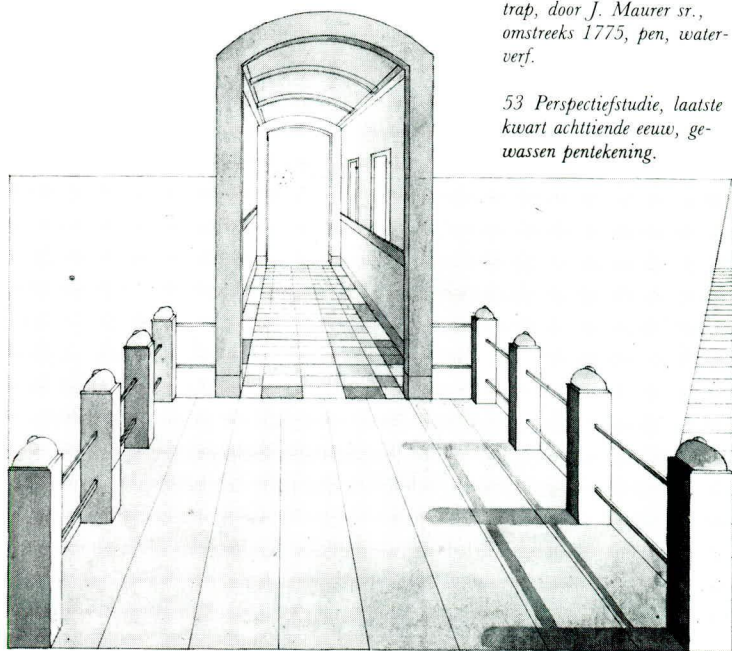
Behalve de tekeningen van het stoomgemaal zijn er ook perspectiefstudies, constructie-

tekeningen van een torenspits, tekeningen van trappen, stucplafonds en pedestallen (afb. 52 en 53). Het merendeel van deze tekeningen, die alle tegen het einde van de achttiende eeuw zijn gemaakt, is waarschijnlijk van de hand van Jacob Maurer sr. (1737-1780), die van 1770 tot zijn dood tekenmeester van de Fundatie was. Ze zijn vermoedelijk gebruikt als tekenvoorbeelden. Tekeningen naar de verzameling pleisterafgietsels en prenten van de fundatie zijn niet bewaard gebleven.

Vanaf 1832 stuurden de regenten regelmatig leerlingen naar de *Stadstekenschool*. Zij volgden daar gedurende de wintermaanden, naar gelang hun belangstelling, de lessen handtekenen en bouwkunde. Het aantal leerlingen dat de lessen van de tekenmeester van de Fundatie bijwoonde liep in die tijd sterk terug. In 1860 besloten de regenten 'in beginsel publiek onderwijs aan te nemen voor de tegenwoordige Elèves; en slechts bij uitzondering aan enkelen nog het private te doen geven'.⁴⁴ Aanvankelijk kregen nog twee leerlingen tekenles aan huis, maar in 1863 werd dit afgeschaft. Daarmee kwam een einde aan ruim een eeuw tekenonderwijs aan de *Fundatie van Renswoude*.

52 Ontwerp van een dubbele trap, door J. Maurer sr., omstreeks 1775, pen, waterverf.

53 Perspectiefstudie, laatste kwart achttiende eeuw, gewassen pentekening.

3. Teken en het openbaar onderwijs in Utrecht

Inleiding

In de discussie over het invoeren van het openbaar onderwijs, die sinds het einde van de achttiende eeuw werd gevoerd, kwamen tekenlessen regelmatig ter sprake.¹ Aanvankelijk werd de kunst van het tekenen in één adem genoemd met muziek, schermen, dansen en paardrijden, maar in de loop der tijd kreeg de tekenkunst steeds meer aandacht en de vakken die van oudsher tot de vaardigheden van de adel behoorden, schoven naar de achtergrond. Zo wenste een regeringscommissaris in 1809 'de kunsten van bloot vermaak, als daar zijn de muziek, het dansen, het schermen, en andere lichaams-oefeningen' niet op te nemen in het onderwijs aan de gymnasia. De tekenkunst moest daarentegen hierin wel een plaats krijgen, omdat 'zij van een zeer wezenlijk nut is voor verscheidene beroepen, en zelfs van een volstreckte noodzakelijkheid voor zeer vele anderen'.²

Tekenen moest echter niet in de eerste plaats onderdeel worden van het openbaar onderwijs alleen omdat daar kinderen uit welgestelde milieus aan deel zouden nemen. De roep om openbaar onderwijs kwam vooral voort uit de overtuiging dat het volk, de onontwikkelde massa, moest en kon worden opgevoed. In die volksopvoeding zou tekenonderwijs een niet onbelangrijke rol kunnen spelen, aldus bepaalde opvattingen die aan het einde van de achttiende eeuw onder invloed van Verlichtingsideeën algemeen ingang vonden. Deze opvattingen zijn in Nederland het meest duidelijk verwoord binnen de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, die in 1784 werd opgericht met als doel door de verbreiding van nuttige kunsten en wetenschappen het peil van de beschaving van het volk te verheffen. In de praktijk hield dat in: het verspreiden van stichtende literatuur, het houden van lezingen, en het oprichten van lagere scholen en tekenscholen. Het tekenonderwijs moest een goede smaak, dat wil zeggen onderscheidingsvermogen op het gebied van het schone, ontwikkelen, opdat het volk ook een beter oordeel over morele waarden zou krijgen en zodoende deugdzaam en beschaafd zou worden. In een redevoering voor de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* sprak een vooraanstaand lid: 'men wane echter niet, dat, zonder het gevoel voor het schoone en goede, neigingen verbeterd, aandoeningen en hartstogten veredeld, brave mensen, nuttige en aangepaste burgers, zouden kunnen gevonden worden.' Hij was van mening dat de opvoeding tot het gevoel voor het schone en goede 'ook omtrent de mindere volksklassen, niet behoort te worden verzuimd, en dat derzelver leeraars en Opvoeders (...) de schoone kunsten en Wetenschappen verplicht zijn aan te wenden'.³ Of, zoals iemand het in een verhandeling over de opvoeding uit 1793 uitdrukte: een beetje leren lezen, schrijven en rekenen is zelfs voor een aankomend handwerksman onvoldoende, want 'Vooreerst heeft ieder meer nodig, als hij ook een Mensch zal worden, en niet maar *Timmerman* alléén'.⁴

Terwijl door onder andere de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* tekenonderwijs gepropageerd werd als mogelijkheid om het volk in morele zin te beschaven, kwam het in an-

dere kringen vooral ter sprake als middel tot het verbeteren van het esthetisch inzicht van ambachtslieden. Zij zouden daardoor niet alleen mooiere, maar ook betere producten gaan maken, die zouden kunnen wedijveren met buitenlandse goederen, zodat de positie van de Nederlandse nijverheid zou worden versterkt. Deze gedachtengang vinden we bijvoorbeeld terug in de rapporten van de *Vierde Klasse* van het in 1808 opgerichte *Koninklijk Nederlandsche Instituut van wetenschappen, letterkunde en schoone kunsten*, dat tot taak had de rijksoverheid van advies te dienen en sommige van haar beslissingen mede uit te voeren. De *Vierde Klasse*, die belast was met de beeldende kunsten, de architectuur en de muziek, diende begin 1817 een voorstel in voor een tekenonderwijswet. Deze wet zou moeten leiden tot het oprichten van tekenscholen 'welke onmisbaar strekken zullen om de voortgang onzer fabryken kracht bij te zetten, de wijze van werken hier te lande allengs te verbeteren, onze huiselijke bouwkunde te verfraayen, en dien aan de werklieden als van jongs af aan in te prenten'.⁵ Men ging ervan uit dat de verbetering van het nijverheidsprodukt kon worden bereikt door ambachtslieden naast enig technisch tekenonderwijs vooral ook kunstzinnig tekenonderwijs te geven. Deze gedachte heeft tot ver in de negentiende eeuw het openbaar tekenonderwijs voor ambachtslieden bepaald. Het praktische, beroepsgerichte tekenonderricht heeft daardoor lange tijd een zeer lage prioriteit gehad binnen het openbaar onderwijs.

In april 1817 werd de tekenonderwijswet zoals de *Vierde Klasse* die had voorgesteld inderdaad een feit, en daarmee kreeg Nederland voor het eerst openbaar tekenonderwijs. In alle steden moesten ten minste eenvoudige tekenscholen komen onder de verantwoordelijkheid van de stedelijke overheid. Daar moest 'niet alleen de jeugd, maar ook den handwerksman' gratis tekenonderwijs kunnen ontvangen.⁶ Deze vorm van tekenonderricht lijkt geïnspireerd te zijn op de *Ecole Royale gratuite de Dessin* die in 1767 in Parijs was opgericht. Daar kregen ongeveer vijftienhonderd 'jeunes gens qui se destinent aux arts mécaniques et aux différens métiers' naar gelang hun belangstelling les in 'Géometrie et Architecture', 'Figure et Animaux' of 'Fleurs et Ornemens'.⁷

Ook in Nederland was de belangstelling voor de tekenscholen bijzonder groot, althans voor zover deze scholen werden opgericht, iets wat lang niet elk stadsbestuur met de gewenste voortvarendheid deed.⁸ In Amsterdam meldden zich bij de opening van de nieuwe tekenschool in 1822 1140 leerlingen aan, waarvan er 350 geplaatst konden worden,⁹ en ook voor de Utrechtse *Stadstekenschool* lieten zich, zoals we nog zullen zien, jaarlijks honderden leerlingen inschrijven.

Het aantal leerlingen dat tekenonderwijs ontving was dus dank zij de wet van 1817 aanzienlijk toegenomen. De kwaliteit van vooral het technisch tekenonderricht liet echter, door gebrek aan bekwame onderwijzers en geschikt lesmateriaal, veel te wensen over. Men constateerde in 1828 dat de tekenscholen hoofdzakelijk bezocht werden door 'enfants d'artisans pauvres ou peu moyennés', maar dat de tekenlessen bedoeld leken 'pour découvrir si parmi les enfans (...) il ne se trouverait par hasard un futur Rubens'.¹⁰ Koning Willem I (1772-1843) echter, die zich persoonlijk inzette voor het stimuleren van de Nederlandse nijverheid, vond dat de verbetering van het technisch opleidingsniveau van handwerkslieden prioriteit had. Daarom werd in 1829 een nieuwe tekenonderwijswet uitgevaardigd, waarvan het eerste artikel nadrukkelijk luidt: 'De teekenscholen zullen, zoo veel mogelijk, op die wijze worden ingerigt, dat zij voornamelijk dienen voor de nuttige kunsten'.¹¹ Deze wet heeft echter maar een beperkt ef-

fect gehad; het praktisch-technisch tekenonderwijs bleef in de praktijk ondergeschikt aan het theoretisch en kunstzinnig tekenonderricht.

In de tweede helft van de negentiende eeuw werd het tekenonderwijs opgenomen in de nieuwe wettelijke regelingen betreffende het openbaar (lager en middelbaar) onderwijs, waarmee de gedachte dat tekenles voor iedere burger noodzakelijk is definitief gestalte kreeg. De wet van 13 augustus 1857 gaf het tekenen een plaats in het (uitgebreid) lager onderwijs. Het was echter geen verplicht vak en pas in 1878 werd het opgenomen in de hoofdafte voor onderwijzers.¹² Het tekenonderricht op de lagere scholen was zodoende in sterke mate afhankelijk van het persoonlijk initiatief van de onderwijzers. In Utrecht was het daarmee niet slecht gesteld, want in 1879 werd in een rapport geconstateerd dat in 'verschillende scholen hier te stede, vooral in die voor meer uitgebreid lager onderwijs, tekenles' werd gegeven.¹³

Van meer belang voor het tekenonderwijs dan de wet van 1857 was de Wet op het Middelbaar Onderwijs van 1863. Deze wet, waarin de tekenonderwijswetten van 1817 en 1829 opgingen, riep onder andere Burgerdag- en avondscholen en Hogere Burger-scholen in het leven. Daar moest, als onderdeel van het algemeen vormende, theoretische onderwijs waarmee deze scholen waren belast, ook hand- en lijntekenen worden gegeven.¹⁴

De Hogere Burgerscholen hebben ongeveer een eeuw aan hun functie, het verzorgen van middelbaar onderwijs, voldaan en zijn in die zin een succes te noemen. De Burgerdag- en avondscholen, die bedoeld waren voor ambachtslieden en landbouwers, functioneerden echter niet optimaal. Theoretisch dagonderwijs, zoals dat aan de Burgerdagscholen gegeven werd, was voor de meeste handwerkslieden, die immers overdag werkten, per definitie niet interessant. Dit schooltype is dan ook na enige tijd verdwenen. Ondanks stevige oppositie wenste de regering, in de persoon van de liberale minister J.R. Thorbecke (1798-1872), van het (teken)onderwijs aan de Burgeravondscholen geen op de praktijk gerichte beroepsopleiding te maken.¹⁵ Daardoor bleven handwerkslieden voor praktisch (teken)onderwijs tot in de twintigste eeuw aangewezen op ambachtsscholen die vanuit het particulier initiatief tot stand waren gekomen, zoals ook uit de geschiedenis van het Utrechts openbaar tekenonderwijs zal blijken.

De Utrechtse Stadstekenschool

Het Koninklijk Besluit van 1817 had aan de stad Utrecht de wettelijke plicht opgelegd om een openbare tekenschool op te richten, maar het Utrechtse gemeentebestuur voelde er weinig voor aan deze plicht te voldoen. In plaats van zelf een tekenschool te openen probeerde het bestuur het tekengenootschap *Kunstliefde*, dat op bescheiden wijze gratis tekenonderwijs verschafte, in rapporten aan de overheid op te voeren als een openbare tekenschool.¹⁶ Dit particuliere genootschap wenste zelf echter geenszins beschouwd te worden als een openbare instelling, en ook de rijksoverheid was met de voorstellen van het gemeentebestuur weinig ingenomen. Via de gouverneur van de provincie Utrecht spoorde de minister van Publiek Onderwijs het onwillige stadsbestuur aan om haar wettelijke plichten na te komen. Zijn ambtelijke aanmaningen hadden op den duur succes en op 2 oktober 1821 opende de gemeente Utrecht een

openbare stadstekenschool, zij het met tegenzin.¹⁷

Er werd aanvankelijk gedoceerd op dinsdag en donderdag van 5 tot 7 uur 's avonds, behalve in de zomermaanden.¹⁸ Tot directeur was de kunstschilder J.L. Jonxis (1789-1867) benoemd; in eerste instantie was deze kunstenaar de enige docent, maar in de loop der tijd werden ook andere leraren aangesteld (bijlage 4). In het eerste cursusjaar werden de lessen gegeven in Jonxis' woning aan de Ridderschapstraat, maar in de loop van 1822 gingen de leerlingen gebruik maken van de *Stadswaag* op de Stadhuisbrug, die op kosten van de gemeente tot tekenschool was verbouwd.¹⁹ In dit gebouw zou de *Stadstekenschool* blijven tot aan het einde van de jaren veertig, toen de instelling een plaats kreeg in het *Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen* aan de Mariaplaats (afb. 32 en 54.)

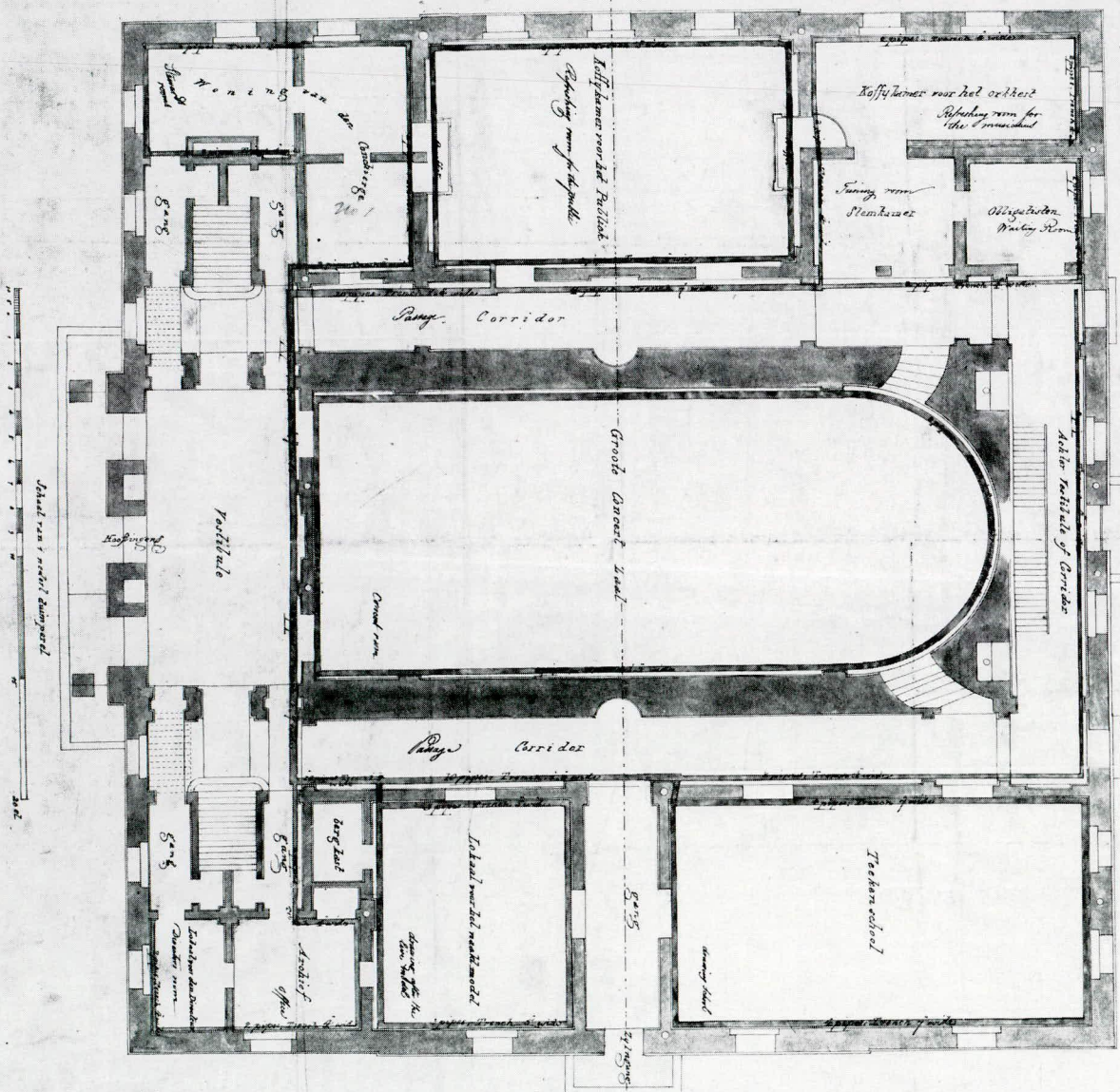
Het hoofdbestuur van de school werd door de gemeentelijke overheid gekozen uit vooraanstaande leden van het tekengenootschap *Kunstliefde*, dat op verzoek van de overheid reeds in vroegere rapporten duidelijke plannen had ontwikkeld over het onderwijs op een openbare, Utrechtse tekenschool.²⁰ Dat onderwijs zou behalve aan 'meer beschaafde Jonge Lieden' ook ten goede moeten komen aan toekomstige ambachtslieden, zo luidde de wens van het genootschap in 1817.²¹ Eén of twee leraren zouden les moeten geven in 'de Geschiedenis, Theorie en Praktijk der Tekenkunde, aanvangende met het tekenen naar omtrekken, en den kring doorlopende, tot het finale tekenen naar het naakt model'. Daarnaast zou er één onderwijzer moeten worden benoemd, die voornamelijk aan jonge ambachtslieden de regels 'der Bouw- doorzicht- en meetkunde' uiteen zou kunnen zetten. 'Want ook hier' – zo luidde de argumentatie in 1819 – 'ontbreekt het den handwerksman bijna geheel aan gelegenheid om zich in tekenen en bouwkunde Gratis te oefenen; egter is er geene plaats waar het getal der handwerkslieden, naar evenredigheid van hare bevolking, groter is, uit hoofde van het zederd de laatste Jaren steeds toenemend werk.'²²

Het onderwijs op de Stadstekenschool

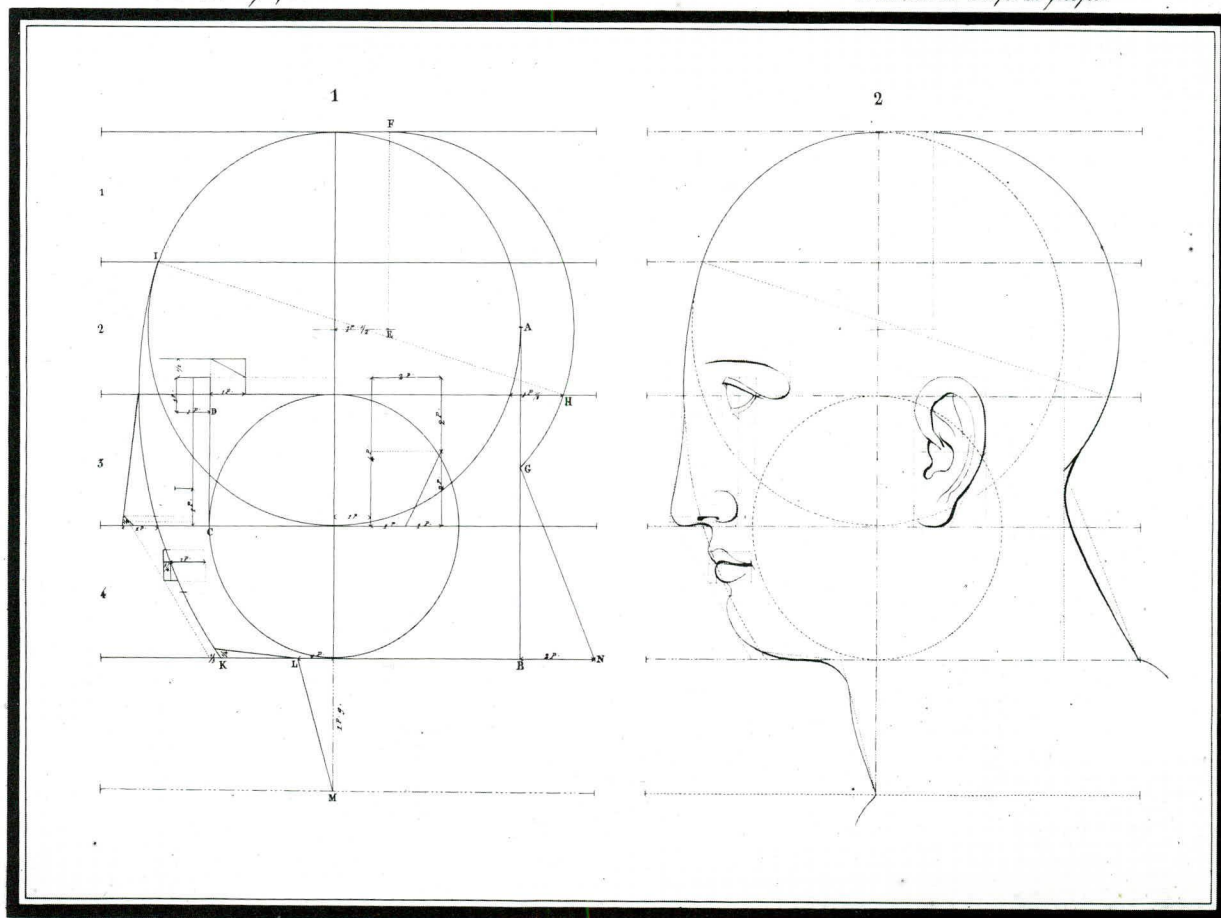
Niet ongelijk aan de vroegere voorstellen van *Kunstliefde* werd het onderwijs op de *Stadstekenschool* in de loop van de jaren ingericht, zoals kan worden opgemaakt uit de jaarlijkse rapporten, die het schoolbestuur naar de gemeentelijke overheid toezond. Er waren sinds 1822 twee afzonderlijke afdelingen, één voor de tekenkunst en één voor de bouwkunst; in 1852 zou hieraan nog een afdeling voor de boetseerkunst worden toegevoegd.

De tekenafdeling bestond uit vier klassen, waar gedoceerd werd door Jonxis, bijgestaan door B. van Straaten (1786-1871).²³ In de eerste klassen werden de leerlingen onderwezen in het kopiëren van getekende voorbeelden, die bestonden uit modellen van ornamenten en het menselijk hoofd (afb. 55).²⁴ De voorbeelden werden vermoedelijk in de tweede en derde klas uitgebreid met modellen naar het gehele menselijk lichaam en verschillende bouwkundige versierselen, terwijl de leerlingen ook het zogeheten wassen van tekeningen leerden. De getekende voorbeelden werden in de vierde klas vervangen door gipsen modellen, waarvan de school een bescheiden collectie bezat, variërend van een gipsen model van de klassieke Laocoön tot 'Bil met dij (ecorché)' en een kopie van het pleistermodel 'Claudius Civilius', waarmee de Neder-

PLATTEN GROND der Verdieping gelijkvloers

*Septième Classe
Application du Dessin Linéaire
Trace d'une Tête de profil*

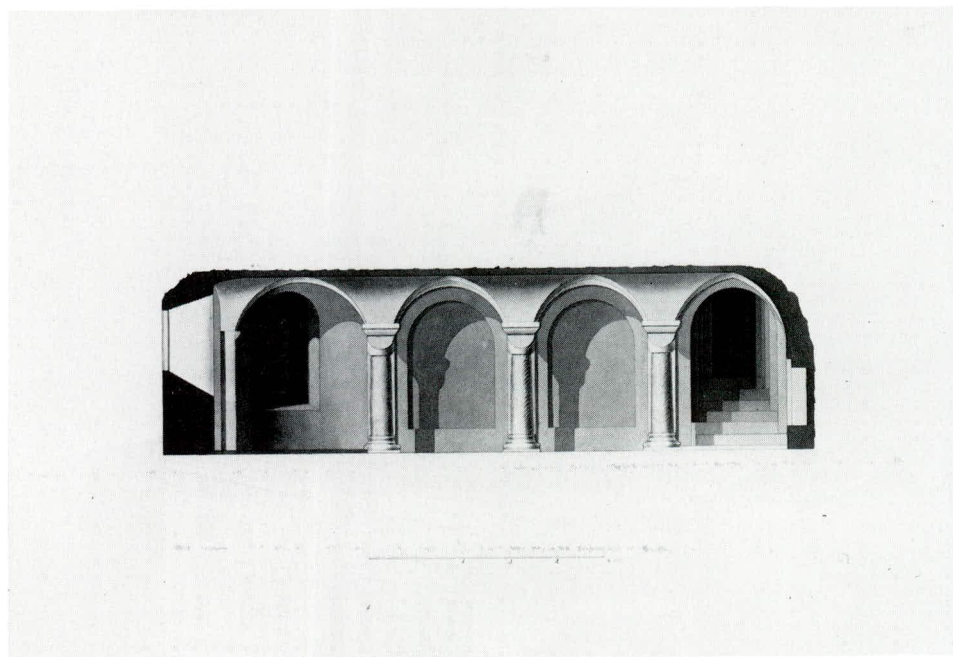

54 Ontwerp voor het gebouw voor kunsten en wetenschappen: plattegrond van een verdieping gelijkvloers, door G. W. Deketh en J. van Maurik, 1844, pen, waterverf en inkt. In dit ontwerp zijn twee lokalen gereserveerd voor de activiteiten van de Stadstekenschool, waarvan één voor het tekenen naar 'het naakt model'.

*Zevende Klasse
Toegassing van het regtlijnige tekenen
Trace van een Hoofd in profiel*

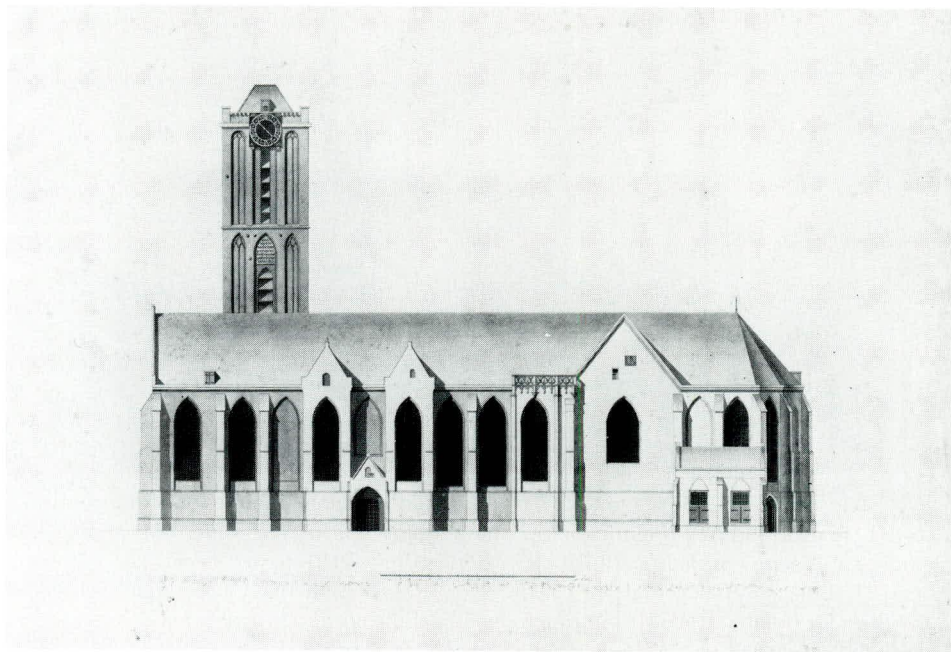
55 Tekenvoorbeeld, zevende klasse, door B. Renard, uit: Cursus van het regtlijnige tekenen ten gebruike der kunst-handwerk en teekenscholen en den lagere scholen, Doornik 1827. Deze en andere tekenvoorbeelden moesten de leerlingen op de Stadstekenschool natekenen.

56 Doorsnede van de crypte in de St.-Pieterskerk te Utrecht, door J. van Straaten, 1840, gewassen pentekening. Voor deze doorsnede en een plattegrond van de St.-Pieterskerk kreeg Van Straaten in december 1840 een getuigschrift, 'ofschoon de laatstgenoemde [Van Straaten] de exacte opmeting der plattegrond niet in het oog heeft gehouden', zo luidde het rapport van de beoordelingscommissie, bestaande uit Z. van Bie, P. van Loon en J. van Maurik.

landse beeldhouwer L. Royer (1793-1868) ooit een prijs had gewonnen.²⁵ Wanneer een leerling zijn talenten had getoond, werd het onderwijs naar het pleistermodel aangevuld met het tekenen naar het levend, al dan niet gekleed mansmodel. Daarvoor was op de *Stadstekenschool* zelf geen gelegenheid: de leerlingen in kwestie werden toegevoegd aan de leden van *Kunstliefde*, die in een gemeentelijk gebouw Achter de Dom hun wekelijkse tekenoefeningen hielden.²⁶

Het tekenonderwijs op de *Stadstekenschool* werd dus gegeven volgens de beste tradities: voordat de leerlingen naar 'de natuur' mochten tekenen moesten zij enige vaardigheid opdoen met het natekenen van voorbeelden. In dit traditionele onderwijs kwam pas verandering in 1857, toen aan de tekenafdeling een nieuwe klas werd toegevoegd, waarin les werd gegeven volgens de zogeheten methode van Dupuis. Volgens deze methode moesten beginnelingen geen voorbeelden kopiëren, maar moesten zij eenvoudige modellen, gemaakt van onder meer ijzerdraad en geplaatst achter doorzichtige schermen, proberen weer te geven, zodat zij 'als van zelve eenige mate met de beginnelen der Doorzigtkunde [perspectief] bekend worden' (afb. 65).²⁷ De leerlingen die deze nieuwe klas bezochten waren echter wel verplicht om het oude, traditionele onderwijs te blijven volgen. Een principiële keus tussen plaat-tekenen enerzijds en natuur-

57 Opstand van de zuidzijde van de Jacobi-kerk te Utrecht, door D.P. Berkhout, 1841-42, gewassen pentekening. Voor deze tekening kreeg Berkhout in februari 1843 een zilveren medaille, die hem door het lot werd toebedeeld.

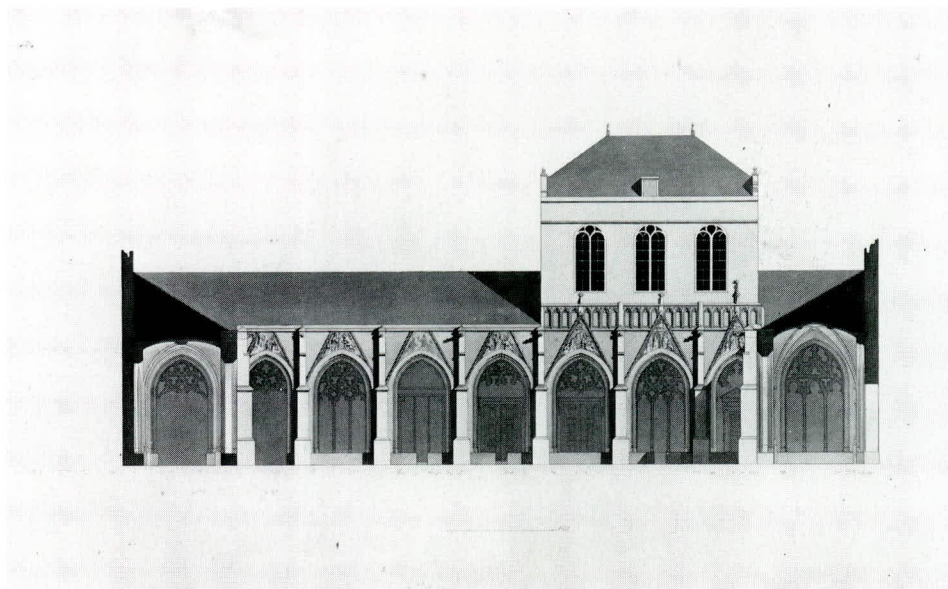
tekenen anderzijds werd niet gemaakt, waarmee de vernieuwing van Dupuis' methode grotendeels teniet werd gedaan.

Wanneer de leerlingen de eerste twee klassen van de tekenafdeling met succes hadden doorlopen, konden zij het bouwkundeonderwijs gaan volgen, dat overigens pas in 1822 voor het eerst werd gegeven. In de eerste klas van deze afdeling werden de leerlingen onderwezen in het tekenen en het opmeten van de verschillende bouwkundige orden. In de tweede klas werden zij bekend gemaakt met de 'uit en inwendige vorming der burgerlijke gebouwen', terwijl in de derde klas 'geheele gebouwen bouwkundig bewerkt' werden en de leerlingen tevens les kregen in de constructieleer en de regels van het 'bouwkundige Perspectief'.²⁸ Het gegeven onderwijs had een weinig praktische grondslag – volgens een rapport uit 1862 bestond 'het onderwijs in het bouwkundig teekenen hoofdzakelijk in het copieeren van goede voorbeelden, die achter glazen lijsten zijn geplaatst'.²⁹

In de eerste cursusjaren van de *Stadstekenschool* werd het bouwkundeonderwijs verzorgd door W. Beynen, vermoedelijk een meester-timmerman, die echter in 1826 werd ontslagen.³⁰ Voor de vacante functie schreef het stadsbestuur vervolgens een prijsvaag uit, waarbij een ontwerp moest worden ingeleverd van 'een gebouw, geschikt tot verblijf

van een gouverneur, en tevens tot de periodieke bijeenkomsten der Staten eener provincie'.³¹ De prijsvraag werd uiteindelijk – er waren vijf ontwerpen ingezonden – gewonnen door de Utrechtse architect Christiaan Kramm, die de functie van bouwkundedocent tot de sluiting van de *Stadstekenschool* in 1866 zou blijven uitoefenen.

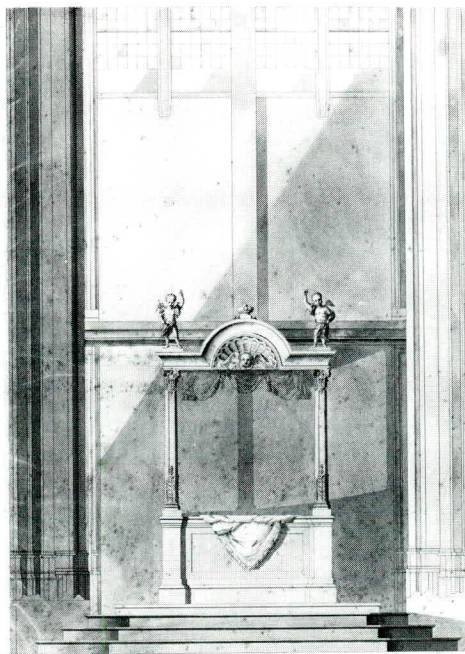
58 Opstand van de zuidelijke arm van de Kloostergang van de Utrechtse Dom, door B. van Straaten jr., 1837-38, gewassen pentekening. Van Straaten werd voor deze tekening een bronzen medaille toegekend.

Kramm was in 1834 verantwoordelijk voor het invoeren van een nieuwe oefening op de bouwkundeafdeling: het uittekenen van de hoogtepunten in de Utrechtse bouwkunst.³² Vanwege deze oefening werd er jaarlijks door de gemeente een prijsvraag uitgeschreven, waarvan verschillende prijstekeningen bewaard zijn gebleven (afb. 56-64).³³ De onderwerpen van de prijsvragen varieerden van de Romaanse crypte in de St.-Pieterskerk tot de gotische kloostergang van de Dom, de zeventiende-eeuwse Catherijnepoort en oude woonhuizen. De leerlingen oefenden zich op deze wijze in het opmeten van allerlei soorten gebouwen; de keuze van de onderwerpen was in principe vrij willekeurig. Maar het feit dat men ook gotische monumenten uittekende was niet geheel vrij van een zeker opportunisme, zo valt op te maken uit een redevoering bij een prijsuitreiking in 1836. Het bouwen in een gotische stijl was in het buitenland destijds populair 'en indien eenmaal de smaak van de gothischen bouwtrant in ons vaderland maar doordrong, zoude bekwame bouwkunstenaars (...) in deze Stad gewoond, de voorkeur bij het vormen van teekeningen en het uitvoeren derzelve eenmaal te beurt vallen'.³⁴

Ambachtslieden en kunstenaars

Uit het lesprogramma blijkt dat op de tekenafdeling het traditionele, academische te-

59 Opstand van de voorgevel van het huis Nieuwe Gracht 37 in Utrecht, door P. Hogeweg, 1853-54, aquarel. Hogeweg werd voor deze tekening beloond met een bronzen medaille.

60 Opstand van de graftombe van de Gravin van Solms voor de verplaatsing naar het koor van de Utrechtse Dom, door Jacobus van Straaten, 1841, gewassen pentekening. Voor deze tekening kreeg Van Straaten een bronzen medaille en een boekengeschenk: W.C. Timmerman, *Bijdrage tot de geschiedenis van de bouwkunde der Middeleeuwen (...)*, Utrecht 1841. Tevens werd aan deze Utrechtse leerling 'voor be-toonde vlyt en gedane voorde-ring' uitgereikt J. van Straaten, *De Vignola der Ambachtslieden (...)*, Amsterdam 1835. Beide prijsgeschenken bevinden zich in de collectie van R.J.S.M. van Straaten te Schalkhaar.

kenonderwijs overheersend was – het tekenen naar ornamenten nam slechts een ondergeschikte plaats in. Ook het technische tekenonderricht kwam er bekaaid af, zoals kan worden opgemaakt uit de activiteiten op de bouwkundeafdeling. Daarmee schoot het onderwijs op de *Stadstekenschool* in zekere zin zijn doel voorbij, want het gratis tekenonderwijs moest volgens het wetsbesluit ook ten goede komen aan jonge ambachtslieden. Bovendien zouden de meeste leerlingen van de Utrechtse tekenschool geen kunstenaar maar timmerman worden (bijlage 5). Een lid van het schoolbestuur, de kunstverzamelaar F.J.O. Boymans (1774-1847), noemde het gegeven onderwijs om die reden verloren moeite: 'Ik herinner mij' – zo schreef hij in 1825 – 'dat ik bij het einde van den laatsten Cursus, twee jongens ieder schier twee maanden, aan twee Academiebeelden zag wurmen, hun vragende naar hunnen bestemming, was het antwoord van de één: *Stucadoor* en van den ander, *Timmerman*, hebben die kinderen nu geleerd, wat bij Z:M: besluit bedoeld wordt? Ik beken, dat het er mijns inziens veraf is. Ik besluit dus, dat het onderwijs, zooals het thans plaats heeft, geheel doelmatig [is], ja, op zoodanige wijze, bijna alle kosten vrugteloos besteed worden.'³⁵

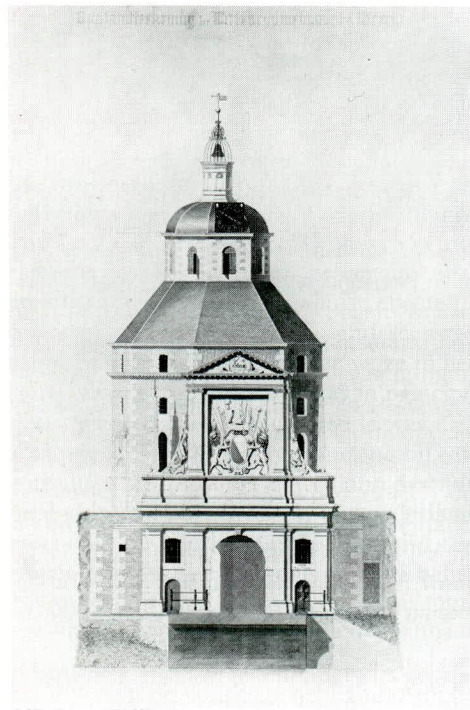
Vergelijkbare kritiek op het onderwijs van openbare tekenscholen was ook elders geformuleerd en dit had, zoals hierboven reeds beschreven is, geleid tot de wetswijziging van 1829. Drie jaar eerder al had de *Vierde Klasse* in een rapport aan de overheid voorgesteld om op alle tekenscholen het meetkundig onderwijs in te voeren, waarmee zij

het onderricht op deze instellingen hoopte te kunnen ombuigen ten gunste van de nuttige kunsten.³⁶

Aan de hand van dit rapport bracht het Utrechtse gemeentebestuur in het schooljaar 1827-1828 een aantal veranderingen aan in het onderwijs op de *Stadstekenschool*, waarmee de aankomende ambachtslieden onder de leerlingen inderdaad hun voordeel konden doen. Er werd een voorbereidende klas opgericht, waarin les werd gegeven in het lijntekenen. Bovendien werd een meetkundeafdeling in het leven geroepen, waarvan het onderwijs werd verdeeld over vier klassen.³⁷ In de eerste klas kregen de leerlingen les in het tekenen van meetkundige figuren, waarbij zij gebruik maakten van passer, liniaal, schietlood, schrijfhaak en waterpas. Algebra en theoretische meetkunde kregen zij in de tweede klas; in de derde klas werd de beschrijvende meetkunde onderwezen. Dit onderwijs werd in de vierde klas aangevuld met lessen over perspectief en werktuigkunde. De leerlingen van de bouwkundeafdeling waren verplicht de eerste twee klassen van de meetkundeafdeling te doorlopen, voordat zij tot het onderwijs in de bouwkunde werden toegelaten.

Met de introductie van bovenstaande vakken was er dus sprake van een zekere koerswijziging op de Utrechtse *Stadstekenschool*: het onderwijs in de nuttige kunsten had aan belang gewonnen. Zo werd in het reglement van 1828, het eerste sinds de oprichting van de school, veelzeggend geschreven dat het handtekenen 'byzonder ten doel [zal] hebben, de voorwerpen welke tot bedrijven van handwerk te pas komen, juist en ge-

61 Opstand van de Witte-
vrouwenpoort te Utrecht, door
J. van Asperen, pen, water-
verf, 1857-58. Aan Van
Asperen werd voor deze en
twee andere tekeningen van de
Wittevrouwenpoort een zilve-
ren medaille uitgereikt.

makkelijk uit te drukken; de voorbeelden zullen daartoe doelmatig gekozen en onder opzicht der tijdelijke directie en naar de onderscheiden bestemming der leerlingen worden ingerigt'.³⁸

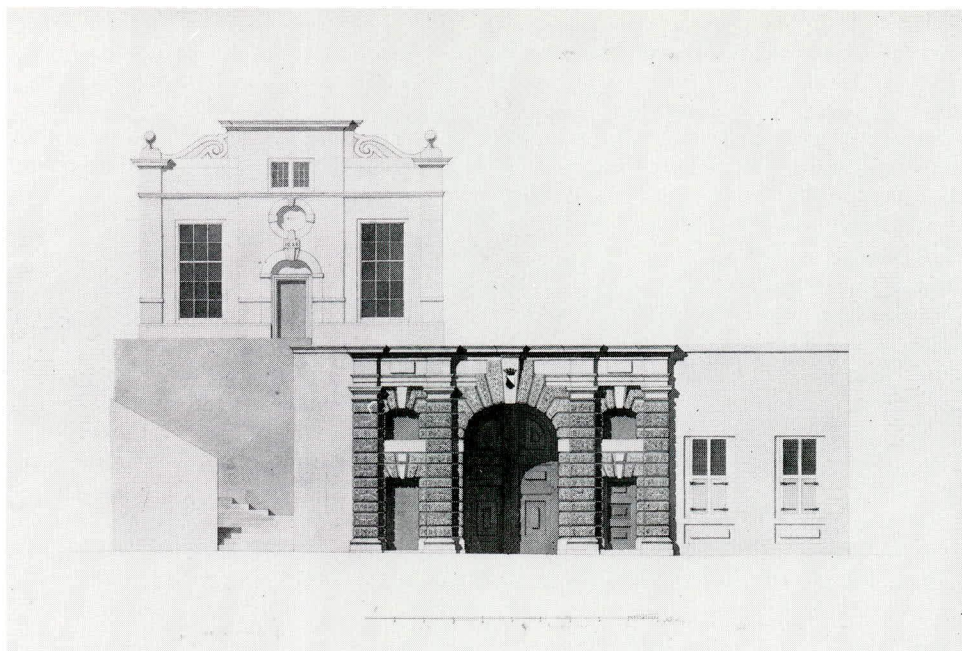
Toch was het onderwijs in principe ongewijzigd gebleven: het onderricht van de ambachtsman bleef gecombineerd met dat van de kunstenaar, en tot de sluiting van de school in 1866 zou het tekenen naar naakt model op de tekenafdeling de bekroning van de opleiding blijven. Van dit academische tekenonderwijs hebben in de loop der tijd verschillende jonge kunstenaars gebruik gemaakt, zoals G.G. Haanen (1807-1879), C. Craeyvanger (1812-1880), J.W. Bilders (1811-1890) en diens zoon Gerard (1838-1865), G.A.G.P. Mollinger (1836-1867) en J.A. Neuhuys (1832-1891).³⁹ Trokken deze kunstenaars in verregaande mate profijt van het onderwijs op de tekenafdeling, ook op de bouwkundeafdeling waren er verscheidene leerlingen, die met het aldaar gegeven onderricht hun voordeel deden. In een rapport uit 1858 werd althans vermeld, dat sinds de oprichting van de school, 'niet minder dan 18 [leerlingen], het zij als stedelijke architecten, het zij als opzichter bij den waterstaat, zijn aangesteld geworden; terwijl 22 zich, als architecten, als maschinisten, instrumentmakers of als bazen in verschillende vakken hebben onderscheiden'.⁴⁰

Bovenstaande resultaten van het onderwijs waren de wapenfeiten – onvermeld in het rapport bleef, dat de meeste leerlingen niet de gehele school doorliepen. Zo werd in een rapport uit 1865 vermeld, dat slechts 7 procent van de leerlingen op de tekenafdeling

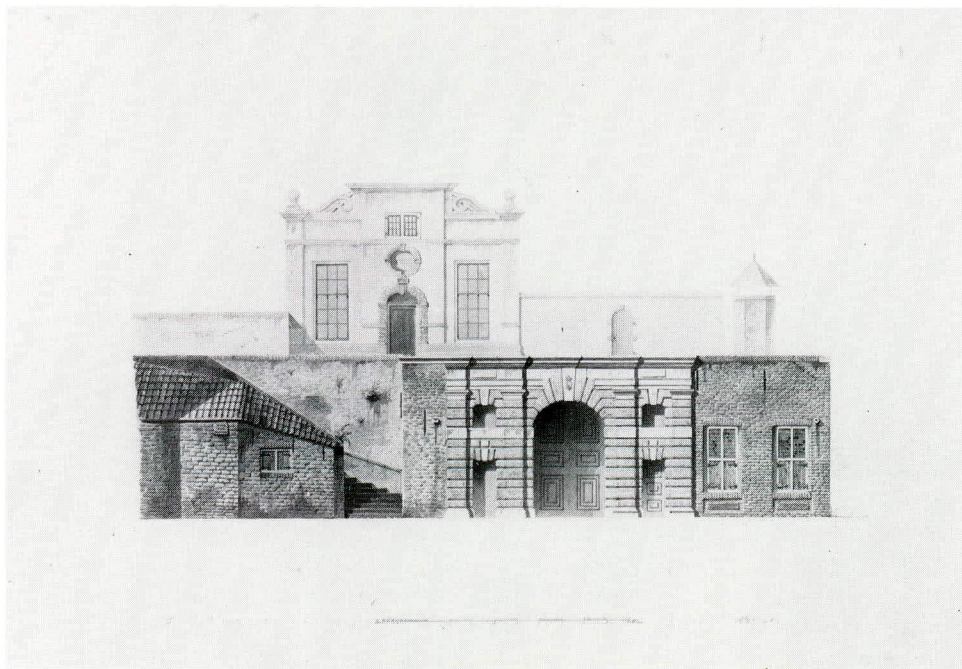
62 Opstand van de binnenzijde van de Catherijnepoort te Utrecht, door H.T. Rijnbout, 1844, gekleurde pentekening. Voor deze en twee andere minutieus uitgevoerde tekeningen van de Catherijnepoort werd Rijnbout beloond met een bronzen medaille.

63 Opstand van de binnenzijde van de Catherijnepoort te Utrecht, door M. Kocken, 1844, gewassen pentekening. Voor deze en twee andere tekeningen van de Catherijnepoort kreeg Kocken een zilveren medaille; zie ook afb. 64.

64 Opstand van de binnenzijde van de Catherijnepoort te Utrecht, door M. Kocken, 1844, gewassen pentekening.

het bracht tot het tekenen naar het pleistermodel – de rest had de school voortijdig verlaten.⁴¹ Desondanks bleven bijzonder veel leerlingen zich voor de *Stadstekenschool* inschrijven: hun aantal varieerde van twee- tot driehonderd per jaar (bijlage 6).⁴² De belangstelling van het grootste gedeelte der leerlingen ging echter, zo mag worden aangenomen, niet uit naar de oefeningen in de hoogste klassen. Vanwege hun ambachtelijke beroep hadden zij het meeste baat bij de meer praktische lessen in de eerste klassen van de teken- en de meetkundeafdeling.

Kritiek op het theoretische, weinig praktische onderwijs leverde in 1862 het Utrechtse departement van de *Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid en Kunst*, dat zich sinds het einde van de jaren veertig in sterke mate bezighield met de plaatselijke nijverheid. In een rapport aan het stadsbestuur werd geschreven, dat 'het bouwkundig onderwijs zich niet slechts [moet] bepalen tot het teekenen, maar ook tot het uitslaan van kappen, trappen, schuivende en draaijende deuren en luiken, metselverbanden, gewelven enz.'⁴³ Het onderwijs op de bouwkundeafdeling was niet afgestemd op het beroep van de leerlingen, en dat gold mutatis mutandis ook voor de tekenafdeling: 'Het [Departement] ontkent geenszins het hooge belang voor den aanstaande schilder en kunstenaar om goed de deelen van het menschelijk ligchaam te kunnen teekenen; doch het getal der jongelieden daarvoor bestemd is zeer gering in verhouding tot diegene, die meer nut trekken van ornamenten en dergelijke.'⁴⁴

Dergelijke kritiek op het onderwijs van tekenscholen was sinds de jaren vijftig in vooruitstrevende kringen vaker onder woorden gebracht. 'Hoewel nu de teekenacademiën en scholen bestemd zijn om een algemeene kunstbeschaving aan jonge lieden van alle standen te geven, zoo komt het ons toch voor, dat het kweken van kundige gezellen voor de nijverheid het hoofddoel, vooral van de teekenscholen behoorde te wezen.'⁴⁵ Deze woorden zijn afkomstig van de schilder en tekenleraar C.C. Huysmans (1810-1886), wiens publikaties over het tekenonderwijs algemene bekendheid genoten. Een vergelijkbare mening als die van Huysmans was verwoord door de Utrechtse Commissie voor het Middelbaar Onderwijs, die in 1864 door de gemeente was opgericht om na te gaan hoe de wetten van Thorbecke in Utrecht moesten worden uitgevoerd. De commissie vond dat de opleiding op de Utrechtse tekenschool 'te veel aan de schoone kunsten gewijd is, terwijl (...) de ambachtsman en hij die artist wil worden, gescheiden moeten worden en niet hetzelfde onderwijs behooren te ontvangen'.⁴⁶ Om deze reden raadde de commissie het gemeentebestuur aan een 'gemeenteschool voor beeldende kunsten' te openen, terwijl er voor ambachtslieden Burgerdag- en avondscholen moesten worden opgericht.⁴⁷

Dit advies werd door de Utrechtse commissie uitgebracht, omdat het onderwijs op de oude *Stadstekenschool* in ieder geval moest worden vervangen. Door de minister was namelijk bepaald, dat dergelijke tekenscholen onder de Wet op het Middelbaar Onderwijs uit 1863 vielen – 'althans, voor zoveel het onderwijs, dat er wordt gegeven, zich niet uitsluitend bepaald tot de schoone kunsten, maar zich ook uitstrekt tot het praktische gedeelte, zooals het voor den ambachtsman nuttig wordt geacht'.⁴⁸ Conform deze bepaling werd in 1866 de *Stadstekenschool* gesloten, terwijl daarop aansluitend in 1867 een Burgerdagschool en een Burgeravondschool werden geopend. Op beide scholen werden geen tekenoefeningen naar het naakt model verzorgd, waarmee definitief een eind kwam aan vijfenveertig jaar gecombineerd tekenonderwijs voor ambachtslieden

enerzijds en kunstenaars anderzijds. Konden jeugdige handwerkslieden onderwijs volgen op de Burgerdag- of avondschool, voor jonge kunstenaars was er geen 'gemeenteschool voor beeldende kunsten' opgericht, zoals de Utrechtse Commissie voor het Middelbaar Onderwijs had voorgesteld, en daarmee waren zij opnieuw afhankelijk geworden van het plaatselijke, particuliere tekenonderricht, dat hun door gevestigde meesters in het atelier werd aangeboden.

Het Utrechtse tekenonderwijs na 1866

Jonge handwerkslieden werden door de oprichting van de Burgerdagschool in theorie voor het eerst in staat gesteld om overdag openbaar onderwijs te gaan volgen. De praktijk leerde echter, dat zij van deze mogelijkheid geen gebruik maakten. Na zes jaar ervaring met de Burgerdagschool constateerde men, dat het onderricht op deze school voornamelijk werd bijgewoond door kinderen die 'hoogst waarschijnlijk niet tot de ambachtsman bestemd [zijn] en wier plaats veeleer de Hoogere Burgerschool is'.⁴⁹

Jeugdige handwerkslieden werkten doorgaans overdag, en dat was de reden waarom zij de Burgerdagschool niet bezochten. Vele ambachtslieden volgden wel het onderwijs op de Burgeravondschool, waar zij onder meer les kregen in meetkunde, handtekenen, rechtlijnig tekenen en ornamenttekenen.⁵⁰ Na drie jaar konden de leerlingen op deze school al naar gelang hun toekomstige beroep speciale cursussen volgen in boetseren, ornamenttekenen en bouwkunde, waarmee de Utrechtse Commissie voor Middelbaar Onderwijs tegemoet wilde komen aan de vraag naar meer vakgericht onderwijs: 'Onze bedoeling hiermede is volstrekt niet die cursus hierdoor tot kleine opleidingsschooltjes voor architecten of fabrieksingenieurs te maken (...) ook hij die slechts opzigter worden wil, ook de timmerman en de metzelaar en de smid hebben behoefte aan verklaring der eerste beginselen van bouw en van werktuigkunde'.⁵¹

Wilde men hiermee de fouten die destijds aan de *Stadstekenschool* waren gemaakt vermijden, ook op de Burgeravondschool werd in principe geen specifiek vakonderricht gegeven. Het onderwijs op de school had een overwegend theoretisch karakter, want men ging er nog steeds vanuit dat leerlingen de praktische beginselen van hun beroep leerden in de werkplaats van hun baas. Kritiek bleef echter niet uit. 'Het middelbaar onderwijs der wet kan mogelijk meer ontwikkelde jongelieden, zelfs knappe bazen vormen, het zal nooit bekwame knechts en ambachtslieden leveren',⁵² aldus W. de Boer, een vooraanstaand lid van het Utrechtse departement van de *Maatschappij ter bevordering van Nijverheid en Kunst*. 'De laatsten (...) zijn toch eigenlijk veel meer gebaat door praktische oefeningen, door onderwijs in de handgrepen en het gebruik der gereedschappen, waarmede zij als ambachtslieden moeten omgaan.' Hiermee verkondigde De Boer niet alleen zijn eigen standpunt, maar ook dat van de Maatschappij, die in 1872 bij de regering – zonder succes overigens – had aangedrongen op de invoering van 'het professioneel onderwijs van Rijkswegen'.⁵³

In Utrecht was het niet de bovengenoemde Maatschappij, maar de *Vereeniging tot Bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid in Nederland* die het initiatief nam om voor praktisch vakonderricht ten behoeve van ambachtslieden te gaan ijveren. Nadat de gemeente geweigerd had een dergelijke school te bekostigen, riep deze vereniging,

gesteund door andere organisaties, een stichting in het leven, die een zogeheten ambachtsschool ging oprichten.⁵⁴ De vereniging had succes: in 1877 werd de eerste Utrechtsche ambachtsschool geopend, waarvoor enkele lokalen werden gehuurd in het *Roomskatholieke Oude Mannen- Vrouwen- en Kinderhuis* in de Donkerstraat.⁵⁵ Op deze school werd overdag het praktische onderwijs gegeven, dat 's avonds verplicht moest worden aangevuld met de theoretische lessen op de Burgeravondschool – beide soorten van onderricht werden pas in 1893 verenigd in de ambachtsschool.⁵⁶ Daarmee was het praktische en theoretische onderwijs aan ambachtslieden, dat sinds de achttiende eeuw respectievelijk overdag in werkplaatsen en 's avonds in verschillende, al dan niet particuliere scholen was gegeven, voor het eerst verenigd in een dagschool.

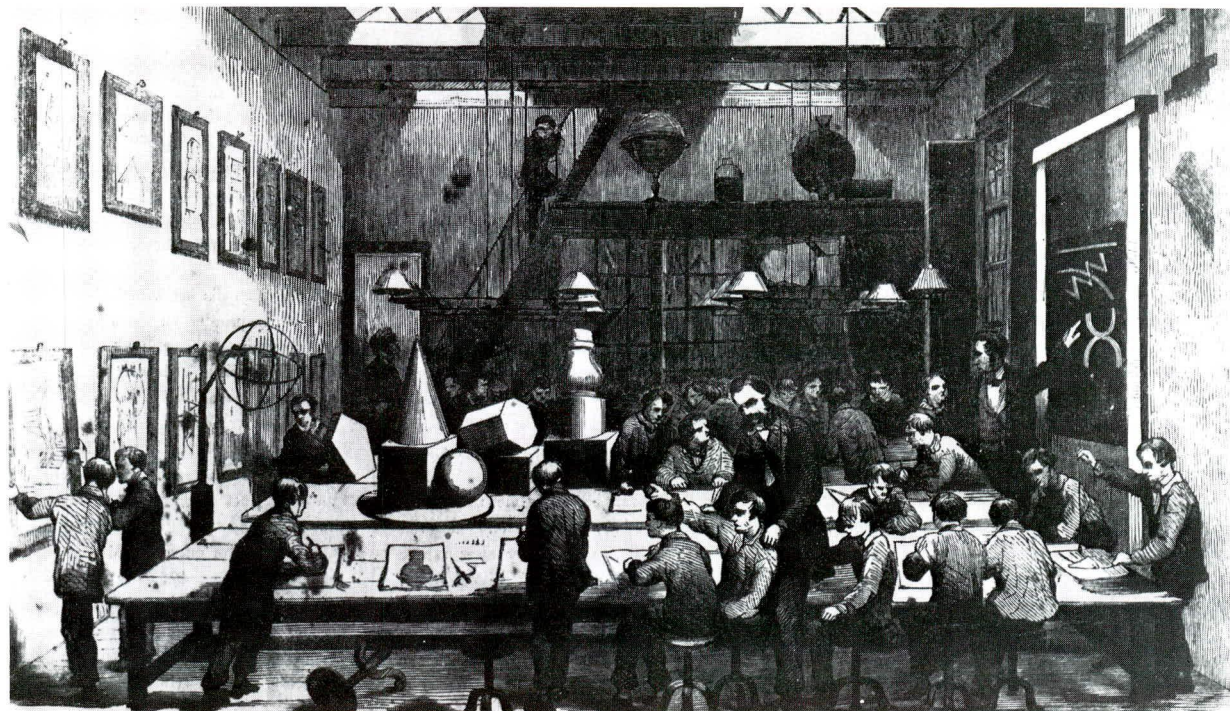
Van Kunstnijverheidsschool tot Akademie voor Beeldende Kunsten Artibus

Konden smeden, timmerlieden en metselaars sinds 1877 voor praktisch vakonderricht terecht bij de ambachtsschool, voor de jonge 'industriële kunstenaar' was er vooralsnog geen alternatief naast de zogeheten 'Kunst-Industriële cursussen' op de Burgeravondschool. Daar zou echter snel verandering in komen. In vooruitstrevende kringen buiten Utrecht werd destijds gepleit voor speciale kunstnijverheidsscholen naar Engels voorbeeld, die, in combinatie met nieuw op te richten musea, jonge ambachtslieden een goede smaak zouden bijbrengen. In dergelijke musea moesten, aldus een Rijkscommissie uit 1878, 'de schoonste voortbrengselen van de kunst en de kunst-industrie van alle volken en tijden, hetzij in natura of in afgietsels en afbeeldingen, bijeengebracht worden'.⁵⁷

Vergelijkbare ideeën hadden de *Maatschappij ter bevordering van Nijverheid en Kunst* ertoe gebracht in 1877 een *Museum voor Kunstnijverheid* in Haarlem te openen, waaraan een school was verbonden.⁵⁸ Deze combinatie van school en museum verdiende, naar de mening van een aantal leden van het Utrechtse departement van deze vereniging, ook in Utrecht navolging. Het ontbrak de toenmalige scholen immers aan 'methodisch samengebrachte modellen'; een museum kon in dat gemis voorzien en 'een ieder aan-schouwelijk maken wat goede smaak is'.⁵⁹

In 1884 werd de vereniging *Het Utrechtsch Museum van Kunstnijverheid* opgericht, waarvan het bestuur bestond uit leden van uiteenlopende Utrechtse organisaties.⁶⁰ Deze vereniging opende een jaar later een museum, waarvan de collectie werd gevormd uit schenkingen en ook aankopen, die zich voornamelijk beperkten tot gipsen kopieën van belangrijke voorwerpen (afb. 67). In 1886 werd aan het museum, gelegen aan de Wittevrouwenkade, tevens een avondschool verbonden, waar in de loop der tijd les zou worden gegeven in stijlleur, theorie der versieringskunst, boetseren, vaktekenen en decoratieschilderen (bijlage 7, en afb. 68 en 69).⁶¹ De meeste leerlingen op deze *Kunstnijverheidsschool*, waarvan het aantal varieerde van twintig tot dertig, waren afkomstig van ambachtsscholen of Burgeravondscholen, zoals het geval was met de latere architecten G.T. Rietveld (1888-1964), P. Elling (1897-1962) en P.J.C. Klinkhamer (1874-1954).⁶²

De vereniging had zich tot doel gesteld de 'kunstzin bij de nijverheid in 't algemeen en bij den ambachtsstand in 't bijzonder' te bevorderen.⁶³ Om die reden mocht het onderwijs op de school geen ambachtelijk karakter hebben; een leerling moest, 'al wordt van

**UTRECHTSCH
KUNST-NIJVERHEID
MUSEUM.**

**STICHTING ter bevordering van
ALGEMEENE WELVAART.**

Opening voor de Oprichters, Lezen en Genoodigden op **Zaterdag 29 November** des namiddags ten **2** uur en voor het publiek **Zondags 30 November** van **11** tot **4** uur.

N.B. Dharma geregeld voor het publiek geopend **Woensdags** tegen betaling van **25 Cents** en **Zondags** kosteloos, beide dagen van **1** tot **4** uur.

Information aan het **Museum of Bagijnekade H No. 324**
bij den Directeur P. J. HOLTZAGERS.

Hot Resting:

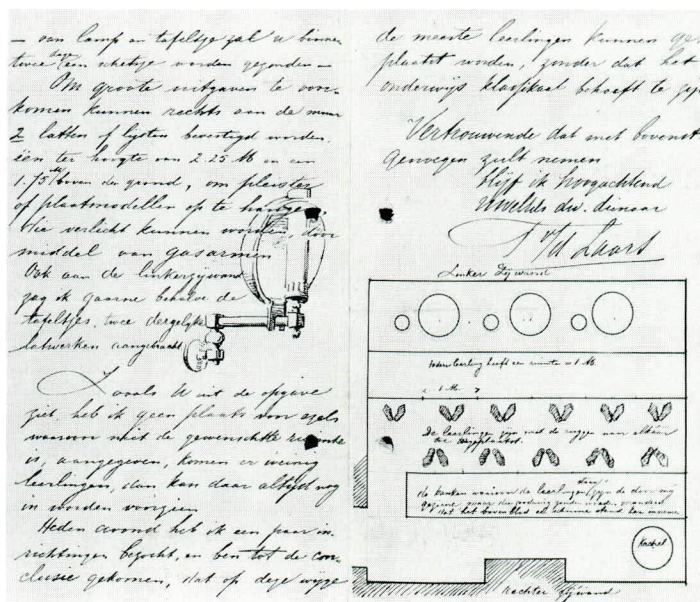
H. A. VAN BETHUNGEN *Forst.*
C. G. L. KOOLHANS-BELVEN *Ned.*
J. G. BROUWER-SLJOFF *Reining.*
A. J. NOLAND
J. C. VAN EELDE
J. M. ENDBELLE
Mr. F. A. L. HINDER VAN RAPPAARD
E. F. GROENEN
Dr. J. W. SCHRAAT

hem niet de schepping verlangd, evenzeer de opleiding van den kunstenaar hebben genoten'.⁶⁴ Deze woorden zijn afkomstig uit een plan, dat in 1920 gepubliceerd werd. De vereniging wilde de school veranderen in een groots opgezette 'Middelbare Kunstschool', waar, in tegenstelling tot voorheen, dagonderwijs gegeven zou moeten worden. Dit plan werd echter niet gerealiseerd – integendeel zelfs: in 1924 werd de rijks-subsidie, die de school sinds de jaren negentig had genoten, stopgezet en het onderwijs werd bijgevolg opgeheven.⁶⁵ Het museum zou enkele jaren later hetzelfde lot ondergaan.

Het plan tot oprichting van een Middelbare Kunstschool was een poging geweest om de status van de *Kunstnijverheidsschool* te verheffen boven die van de ambachtsschool en de Burgeravondschool. De laatste twee scholen behoorden volgens de wet tot het (lager) middelbaar onderwijs, terwijl de wettelijke status van de particuliere *Kunstnijverheidsschool* van oorsprong onduidelijk was. In 1919 had de minister echter besloten dergelijke kunstnijverheidsscholen onder te brengen bij het 'lager en middelbaar onderwijs'.⁶⁶ Vanwege deze wet vreesde de Utrechtse vereniging, dat de *Kunstnijverheidsschool* over één kam zou worden geschoren met de ambachtsscholen, en om die reden heeft zij – tevergeefs – geprobeerd de school een nieuw en kunstzinniger karakter te geven. Overigens was al in 1913 een poging ondernomen om het onderwijs op de *Kunstnijverheidsschool* in een meer kunstzinnige richting om te buigen, toen in dat jaar op deze school voor het eerst tekenen naar het naakt model werd onderwezen.⁶⁷ In eerste instantie werd deze cursus gegeven door de schilder T. van Laars (1861-1939), maar vanaf 1920 werd zijn functie overgenomen door de graficus en schilder Willem van Leusden (1886-1974). Na de opheffing van de *Kunstnijverheidsschool* zette Van Leusden zijn cursus voort op de 'Kunst-Industriele Afdeling' van de Burgeravondschool, waar

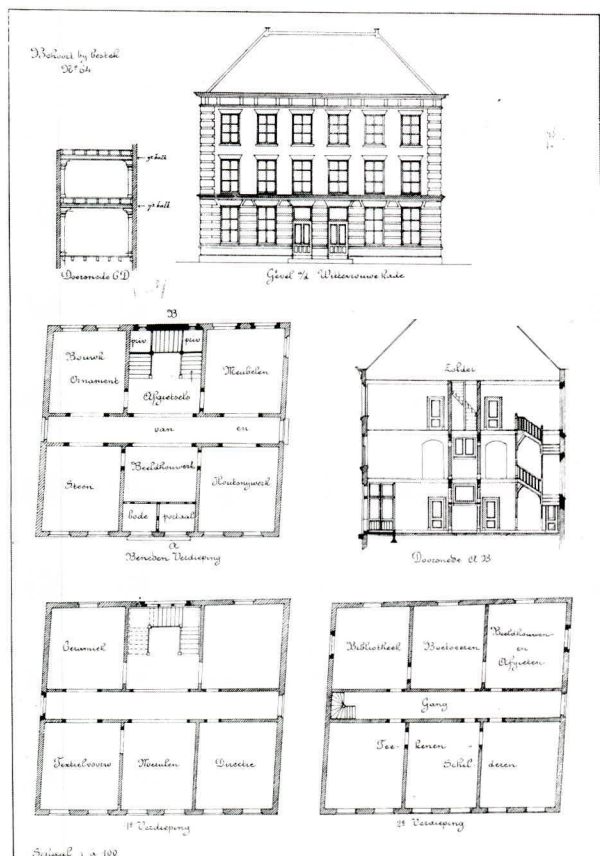
66 Getuigschrift, door A. Grolman, litho, 1871.

67 Affiche voor het Utrechtse Kunstnijverheidsmuseum, omstreks 1884.

65 Een tekenklas van de eerste Ambachtsschool te Amsterdam, uit: De Nederlandsche Illustratie, 2 (1865). Op de tafels in deze tekenklas liggen de geometrische vormen, die in de methode van Dupuis werden gebruikt.

68 Tekening en beschrijving van de inrichting van een tekenklas in de Utrechtse Kunstnijverheidsschool, door T. van Laars, uit: brief aan P.J. Houtzagers, gedateerd 7 september 1888. De cirkels geven de tafels aan waarop de modellen werden geplaatst die de leerlingen moesten natekenen.

69 *Plattegrond van het
Kunstnijverheidsmuseum,
1897, autografie.*

70 Studie naar een pleistermodel van 'Venus', door J.H. Moesman, 1933, houtschool, vet en grijs krijt.

hij sinds 1907 docent in het handtekenen was.⁶⁸ Onder zijn leiding werd – eerst in een gebouw in de Mgr. van de Weteringstraat, later in een pand aan het St.-Janskerkhof – naar het model en het pleisterbeeld getekend door verschillende jonge Utrechtse kunstenaars, die al dan niet als amateurs enige bekendheid hebben gekregen: D.G. van Luijn (1896-1982), J. Uiterwaal (1897-1972), L. Wijmans (1905) en J.H. Moesman (1909).⁶⁹ Voor de lessen had Van Leusden beslag weten te leggen op enkele gipsen beelden uit de collectie van de *Stichting van Renswoude* (afb. 71), die in de tekenoefeningen overigens niet met de in de achttiende eeuw gangbare eerbied werden gebruikt (afb. 70).⁷⁰

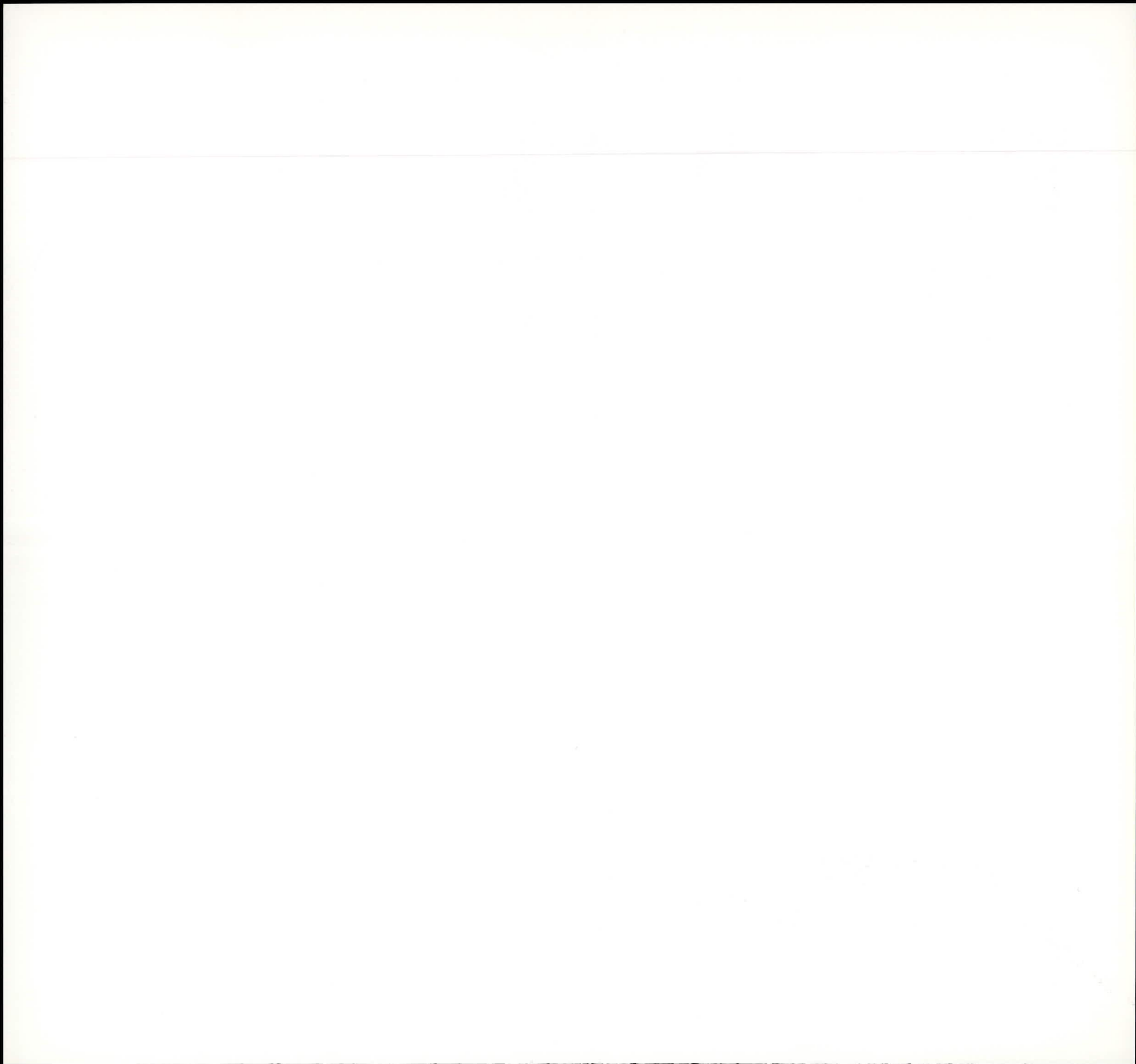
Ook nadat Van Leusden zich als docent had teruggetrokken, bleef de cursus een onderdeel van het zogeheten 'Kunst-Industrieel onderwijs' op de Gemeentelijke Avondschool voor Nijverheidsonderwijs, zoals de Burgeravondschool in de loop der tijd was gaan heten.⁷¹ In 1972 werd het 'Kunst-Industrieel onderwijs' op deze school opgeheven (afb. 72) en de cursussen werden ondergebracht bij het avondonderwijs op de *Akademie voor Beeldende Kunsten Artibus*, waar overigens al sinds 1963 dagonderwijs werd ge-

geven.⁷² Waren de kunst-industriële lessen op de Burgeravondschool in principe steeds een onderdeel geweest van het overwegend technische onderwijs dat op deze school werd gegeven, met de oprichting van *Artibus* had het Utrechtse kunstnijverheids-onderwijs zich definitief losgemaakt van het ambachtelijke, technische onderricht, waartoe het in de achttiende en negentiende eeuw had behoord.

De collectie beelden, waarvan zich thans een deel in het Centraal Museum te Utrecht bevindt, bestond gedeeltelijk uit restanten van de verzameling pleisterafgietsels van de Fundatie van Renswoude. De tekenleraar W. van Leusden had deze beelden aan het einde van de jaren twintig via de kunstenaar G. 't Net, een oud-leerling van de Fundatie, voor zijn lessen weten te bemachtigen.

72 De verlaten Kunst-Industriële Afdeling van de Gemeentelijke Avondschool voor Nijverheidsonderwijs, de voormalige Burgeravondschool, omstreeks 1972.

Noten

Bibliografische afkortingen

Archief 2	Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht, Stadsarchief II (1577-1795)
Archief 3	Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht, Stadsarchief III (1795-1813)
Archief 4	Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht, Stadsarchief IV (1814-1851)
Archief 5	Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht, Stadsarchief V (1851-1910)

Archief K.L.	Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht, Archief Kunstliefde
Archief G.B.W.	Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht, Archief Gereformeerd Burgerweeshuis
Archief F.v.R.	Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht, Archief Fundatie van Renswoude

Verwijzingen naar noten zijn steeds binnen hetzelfde hoofdstuk, tenzij anders vermeld.

Hoofdstuk 1. Particulier tekenonderwijs voor kunstenaars en amateurs in Utrecht.

1. Over de verschillende achttiende-eeuwse tekengenootschappen, zie Paul Knolle, 'De Amsterdamse stadstekenenacademie, een 18de-eeuwse "oefenschool" voor modeltekenaars', *Nederlands kunsthistorisch jaarboek*, 30 (1979), p.1-2, noot 4.
2. Allan Ellenius, *De Arte Pingendi: Latin Art Literature in Seventeenth-Century Sweden and Its International Background*, Uppsala/Stockholm 1960, p.223-230.
3. Carel van Mander, *Het Schilder-Boeck* (...), Haarlem 1604 (Fotografische herdruk Utrecht 1969), fol. 255 verso; geciteerd in J.A. Emmens, *Rembrandt en de regels van de kunst*, Amsterdam 1979 (Verzameld werk deel 2), p.128 noot 200.
4. Zie hierover Allen Ellenius, a.w. 1960 (noot 2), p. 56-59, en Wolfgang Kemp, '...einen warhaft bildenden Zeichenunterricht überall einzuführen': *Zeichen und Zeichenunterricht der Laien 1500-1870* (...), Frankfurt am Main 1979, p.37-51.
5. Baldazar de Castiglione, *De volmaecte hovelinck*. Uyt het Italiaensch vertaelt Door L. v. Bos, Amsterdam 1662, p.112. Castigliones geschrift werd in Nederland overigens al eerder gelezen in de vele Franse vertalingen van dit boek en wellicht ook in de oorspronkelijke, Italiaanse editie.
6. Over Huygens, zie J.A. Emmens, a.w. 1979 (noot 3), p.127. Frederik Hendrik heeft de Academie van Pluvinet te Parijs bezocht, terwijl Johan Maurits vermoedelijk voor korte tijd de lessen op de Ridder-academie te Kassel heeft gevolgd. Zie voor het tekenonderwijs op beide academies Wolfgang Kemp, a.w. 1979 (noot 4), p.68, en voor Johan Maurits M.E.H.N. Mout, 'The Youth of Johan Maurits and Aristocratic Culture in the Early Seventeenth Century', in: E. van den Boogaart, H.R. Hoetink en P.J.P. Whitehead (eds.), *Johan Maurits von Nassau-Siegen 1604 1679* (...), The Hague 1979, p.23.
7. N. Swart, *Redevoeringen betreffende fraaye letteren en kunst*, Amsterdam 1837, p.117.
8. [J.J.F.] Wap, 'Levensberigt van den schrijver', in: Christiaan Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters* (...), 3 dln., Amsterdam 1857-1864 (Fotografische herdruk Amsterdam 1974), deel 1, p.3.
9. *Utrechtsche Courant*, 10 augustus 1770; geciteerd in Engelina Petronella de Booy, *Kweekhoven der wijsheid: Basis- en vervolgenderwijs in de steden van de provincie Utrecht van 1850 tot het begin der 19e eeuw*, Utrecht 1980 (Stichtse Historische Reeks 5), p.60; zie ook p.136-137.
10. Roeland van Eijnden en Adriaan van der Willigen, *Geschiedenis der Vaderlandsche schilderkunst*, 4 dln., Haarlem 1816-1840 (Fotografische herdruk 1979, 2 bdn.), deel 3, p.73.
11. J.J.F. Wap, a.w. 1857-1864 (noot 8), p.3.

12. Zie over de verschillende tekenmethoden Wolfgang Kemp, a.w. 1979 (noot 4), p.121-142.
13. In de ledenlijsten, voor zover bekend, van *Kunstliefde* en het *Schilderscollege* worden geen vrouwen genoemd. Wel was ene Juffr. van Kooten lid van het *Schilderscollege*, maar dat hoeft niet te betekenen dat zij ook op de tekencademie werd toegelaten. Zie S. Muller Fz., *De Utrechtsche archieven: Schildersverenigingen te Utrecht* (...), Utrecht 1880, p.140.
14. *Utrechtsche Courant*, 27 april 1807, 21 augustus 1807, en 31 juli 1807.
15. Zie over de academies in het algemeen Nikolaus Pevsner, *Academies of Art: Past and Present*, Cambridge 1940, en J.A. Emmens, *Kunsthistorische opstellen II*, Amsterdam 1981 (Verzameld werk deel 4), p.69-81.
16. W. Goeree, *Inleydinge Tot de Al-gemeene Teycken-Konst* (...). Den tweeden Druck, by na de helft vermeerderd, Middelburgh 1670, p.63.
17. Ibid.
18. Gebruik is gemaakt van Joachim von Sandrarts *Academie der Bau-, Bild- und Mahlerey-Künste von 1675: Leben der berühmten Maler, Bildhauer und Baumeister*. Herausgegeben und kommentiert von A.R. Peltzer, München 1925, p.173; zie ook p.22.
19. Chrispijn van de Pas[se], *Della Luce del Dipingere et Disegnare* (...), Amsterdam 1643 (Fotografische herdruk Soest 1973, With an Introduction by J. Bolten), p.11. Deze tekenschool is vermoedelijk identiek aan de academie, waar de zeventiende-eeuwse geletterde De Witt over spreekt in een brief aan de geschiedkundige Buchell. Bij deze academie zouden A. Bloemaert en de vader van Crispijn van de Passe betrokken zijn. Zie Jos J.B.M.M. Sterk, 'Johannes de Witt Stevenszoon', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1974, p.137.
20. Zie over de gilden Bernard Aikema e.a., 'Schilderen is een ambacht als een ander', *Proef*, 3 (1975), p.124-144, en G.J. Hoogewerff, *De geschiedenis van de St. Lucasgilden in Nederland*, Amsterdam 1947 (Patria XLI).
21. Zie over Nederlandse academies, Nikolaus Pevsner, a.w. 1940 (noot 15), p.126-130.
22. S. Muller Fz., a.w. 1880 (noot 13), p.86.
23. W. Goeree, a.w. 1670 (noot 16), p.5. Zie over het zogeheten disegnobegrip, Paul Knolle, a.w. 1979 (noot 1), p.23, noot 18.
24. [A.J. Dezaillier d'Argenville], *Tooneel der uitmuntende schilders van Europa en byzonderlyk van Nederland* (...). Uit het Fransch vertaald, verbeterd en grootelyks vermeerderd, I. Deel, 's-Gravenhage 1752, p.xxxvj; geciteerd in Peter Hecht, 'Honderd mooie tekeningen: Figuurstudies in het Rijksprentenkabinet', *NRC-Handelsblad*, 15-1-1982, cultureel supplement, p.11.
25. Arnold Houbraken, *De Grootte Schouburgh der Nederlandschen Konstschilders en Schilderessen* (...), 3 dln., 's-Gravenhage 1753 (Fotografische herdruk Amsterdam 1976), deel 3, p.241.
26. Gerard Hoet, *Ontslote deure der tekenkunst* (...), Leeuwarden 1713; over

- Hoet en zijn boek, zie Jacob Bolten, *Het Noord- en Zuidnederlandse tekenboek 1600-1750*, Ter Aar 1979 (diss. Amsterdam 1979), p. 43-47.
27. S. Muller Fz., 'Utrechtsche schildersverenigingen', *Oud Holland*, 22 (1904), p. 9.
28. Over het college, zie S. Muller Fz., a.w. 1880 (noot 13), p. 34-35. Over het opnieuw oprichten van de tekenacademie, zie Archief 2, Resolutiën van de raad (vroedschap) 1577-1795, Inv. nr. 121, 14 februari 1718.
29. N. Chevalier, *Description de l'Académie à Monter à Cheval, Etalée à Utrecht* (...), Utrecht 1706, p. 25.
30. Zie daarover een Vroedschapsbesluit uit 1717, vermeld in S. Muller Fz., a.w. 1880 (noot 13), p. 86, waarin gesproken wordt – en dat is veelzeggend – van 'de liefhebbers van de Schilder en tekenkunst'. In [L.F.G. van der Puy], *Kort verhaal ter elucidatie voor de heeren leden van de commissie van kunsten en wetenschappen*, [Utrecht 1806], p. 3 wordt vermeld, dat er in 1717 een nieuwe ordonnantie werd opgesteld, en dat het ledental van het college sinds 1735 werd beperkt tot vijfentwintig.
31. Zo werd alleen op uitoefening van de zeventiende-eeuwse gildebepalingen aangedrongen, toen er geld nodig was ten behoeve van de tekenacademie, en niet omdat de beroepskunstenaars daarmee beschermd zouden worden tegen oneerlijke concurrentie. Zie L.F.G. van der Puy, a.w. 1806 (noot 30), p. 7.
32. Zie S. Muller Fz., a.w. 1880 (noot 13), p. 91.
33. *Ibid.*, p. 36 en p. 39-40.
34. Ongedateerd handschrift, Concepten en rapporten betreffende een nieuwe organisatie van het Schilderscollege, Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht, bibl. nr. 6313¹⁵. De schilder J. Maurer sr. (1737-1780) wordt in het manuscript genoemd, niet als directeur, maar als adviserend lid. Volgens L.F.G. van der Puy, a.w. 1806 (noot 30), p. 8 wilde Maurer in 1778 een aantal mede-directeuren benoemen. Een vergelijkbaar voorstel – dat ook daadwerkelijk is uitgevoerd (zie bijlage 1) – is terug te vinden in het concept. Om die reden kan het concept rond 1778 gedateerd worden. De eerste – onbekend gebleven – reglementen voor de tekenacademie werden overigens opgesteld door H. van Velthoven in 1766; zie daarover *ibid.*, p. 4.
35. Over de Amsterdamse Stadstekenacademie, zie Paul Knolle, a.w. 1979 (noot 1), p. 4.
36. Dit voorstel is in 1778 ook daadwerkelijk uitgevoerd; zie bijlage 1.
37. De kosten van deze cursus zouden f. 8,— per jaar gaan bedragen. Het leergeld voor de vergelijkbare cursus op de Amsterdamse Stadsacademie bedroeg f. 16,— en f. 3,— inschrijvingsgeld. Zie Paul Knolle, a.w. 1979 (noot 1), p. 31-32, en noot 31.
38. Dat vermeldt Van der Puy althans zelf; zie L.F.G. van der Puy, a.w. 1806 (noot 30), p. 8. In J. Meerman, *Jaarboeken der wetenschappen en kunsten*, z.pl. 1806, p. 257 worden echter twintig leden – 'zoo kunstenaars en liefhebbers, als kweekelingen' – genoemd. In 1807 kreeg Van der Puy de titel van 'Perpetuëlen Directeur-Generaal'; zie L.F.G. van der Puy, a.w. 1806 (noot 30), p. 9.
39. P. 't Hoen, *De lof der schilder- of tekenkunst* (...), Utrecht 1806, p. 26. Zie verder L.F.G. van der Puy, a.w. 1806 (noot 30), p. 9 voor de oefeningen op de tekenacademie, waar getekend werd op dinsdag, vrijdag en zaterdag, van zes tot negen uur.
40. L.F.G. van der Puy, a.w. 1806 (noot 30), p. 9, en P. 't Hoen, a.w. 1806 (noot 39), p. 19.
41. Een brief van L.F.G. van der Puy aan J. Meerman, gedateerd Utrecht 26 januari 1807, Archief van het Museum Meermanno-Westreenianum in Den Haag, S. 82.
42. Voor de nieuwe inrichting van de tekenzaal, zie L.F.G. van der Puy, a.w. 1806 (noot 30), p. 9.
43. *Ibid.*, p. 8.
44. S. Muller Fz., a.w. 1880 (noot 13), p. 42.
45. *Kronijk voor Utrecht's beeldende kunst en nijverheid*, 1 (1858), p. 58.
46. Deze leden waren P.C. Wonder en J.B. Kobell; zie S. Muller Fz., a.w. 1880 (noot 13), p. 140.
47. Dit kan worden opgemaakt uit de jaarlijkse advertenties, waarmee het college kunstenaars en liefhebbers opriep om zich aan te melden voor de te-

kenoefeningen. In 1808 werd er wel geadverteerd, maar in tegenstelling tot voorheen werd er geen directeur vermeld. De advertentie is geplaatst in de *Utrechtsche Courant*, 7 oktober 1808.

48. *Utrechtsche Courant*, 6 januari 1815; als directeur werd P. Daams vermeld, evenals P.C. Wonder een lid van *Kunstliefde*. Zijn naam komt voor op een ledenlijst uit 1812. Zie Archief 3, Verbaal van den Maire, Inv. nr. 597, 24 oktober 1812, Bijlage nr. 150 B.

49. Archief K.L., Notulen van ledenvergaderingen 1807-1829, Inv. nr. 5, 19 juni 1817.

50. Archief K.L., Notulen van ledenvergaderingen 1807-1829, Inv. nr. 5, [1807]. De geschiedenis van het genootschap is beschreven in: J.W.C. Campen, *Het Genootschap Kunstliefde 1807-1947*, Utrecht 1947. Zie ook A. Vrolik, *Feestrede uitgesproken den 28 oktober 1850 in het schilder- en teekengenootschap Kunstliefde te Utrecht*, z.pl. z.jr., R. van Lutterveld, 'Willem Albertus Haanebrink', *Oud Holland*, 66 (1946), p. 197-198 (het schetsboekje van Wonder, waarvan op p. 198 melding wordt gemaakt, hebben we in openbare verzamelingen niet kunnen vinden), J.W.C. van Campen, 'Kunstliedende Varia', *Historia: maandschrift voor geschiedenis en kunstgeschiedenis*, 15 (1950), p. 121-125, 145-149, cat. tent. *Beitel en Palet: 150 jaar genootschap Kunstliefde*, Centraal Museum Utrecht 1957, *Uit het hart: 150 jaar Genootschap Kunstliefde*, [Utrecht 1957].

51. Een ledenlijst van het *Schilderscollege* uit 1812 bevindt zich in Archief 3, Verbaal van den Maire, Inv. nr. 597, 24 oktober 1812, Bijlage nr. 150 E. Zie voor de beroepen van de leden Archief 3, Register van de Gepatenteerde op een zegel van twee Gulden en daarboven 1807, dl. 1, Inv. nr. 36, waarin tien van de zeventien leden worden genoemd. De citaten zijn afkomstig uit *ibid.*, p. 9 (Jan van Hengelaar) en p. 7 (Johannes Berts). Voor de leden van *kunstliefde*, zie Archief K.L., Rekeningen 1807-1839, Inv. nr. 60, achterin.

52. Voor het begrip 'Kunstliefde', zie J.A. Emmens, a.w. 1979 (noot 3), p. 174-178, en id., 'Het ontstaan van de kunstliefde', in: *Kunsthistorische opstellen I*, Amsterdam 1981 (Verzameld werk deel 3), p. 117-121.

53. Roeland van Eijnden en Adriaan van der Willigen, a.w. 1816-1840 (noot 10), deel 3, p. 214.

54. Archief K.L., Notulen van ledenvergaderingen 1807-1829, Inv. nr. 5, [1807].

55. E.F. van der Grinten, 'Le cachalot et le mannequin (...)', *Nederlands kunsthistorisch jaarboek*, 13 (1962), p. 156-178.

56. J.A. Bakker, *De oorsprong der academie van beeldende kunsten en technische wetenschappen te Rotterdam* (...), Rotterdam 1900, p. 7; cat. tent. *Tweehonderd jaar Pictura: een tekengenootschap in Dordrecht*, Dordrecht Museum Dordrecht 1975, p. 19; J. Knoef 'Van stroomingen in kunstbeoefening en -onderricht', *Maandblad voor beeldende kunsten*, 19 (1942), p. 42.

57. I.Q. van Regteren Altena, 'Herman van Brussel als figuurschilder', *Nederlands kunsthistorisch jaarboek*, 21 (1970), p. 310-313; *Leids Kunstlegaat: Kunst en historie rondom 'Ars Aemula Naturae'*, Leiden 1974, p. 28, 46.

58. Corn⁸. Ploos van Amstel J^{bs}. C^{sz}, 'Redenvoering over 't bevallige in de eenvoudige natuur', *Redevoeringen gedaan in de teken-academie te Amsterdam*, Amsterdam 1785, p. 307. Behalve in belangstelling voor gekleed-modelstudies uitte deze ontwikkeling in het laatste kwart van de achttiende eeuw in Nederland zich ook in het ontstaan van een nieuw soort landschapsschilderkunst. Deze is geïnspireerd op de Hollandse landschapsschilderkunst uit het tweede en derde kwart van de zeventiende eeuw, die als het meest natuurlijke werd ervaren. Zie Eric Jan Sluiter, 'Hendrik Willem Schweickhardt (1746-1797): een Haagse schilder in de tweede helft van de achttiende eeuw', *Oud Holland*, 89 (1975), p. 159-160, en p. 171. In de literatuur manifesteerde zich iets dergelijks in de populariteit van idyllische thema's. Daarin verheerlijkte men de eenvoudige landman, de simpele boer, aan wie allerlei degelijke deugden werden toegeschreven. Zie Marie Madeleine Prinsen, *De idylle in de achttiende eeuw*, Amsterdam 1934 (diss. Amsterdam 1934), p. 191 e.v.

59. Eveline Koolhaas-Grosveld, *Nationale smaak versus goede smaak*, doctoraalscriptie, Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht, 1980.

60. Geschreven door 'H.' in *Algemeen magazijn, van wetenschap, konst en smaak*, 2 (1787) 1e stuk, p.341-376.
61. P. 't Hoen, a.w. 1806 (noot 39), p. 19-20.
62. Een illustratie van deze voorkeur zijn de inzendingen van de leden van *Kunstliefde* naar de tentoonstelling van 'werken van levende meesters' in 1818 in Amsterdam. De leden stuurden in totaal 23 schilderijen, waaronder 13 genrestukken (cat. nr. 78, 79, 90, 101, 138, 254, 255, 298, 300-303, 311), 7 stadsgezichten (cat. nr. 102, 196, 253, 273-275, 299), 2 landschappen (cat. nr. 73, 271) en 1 portret (cat. nr. 91). Zie *Lijst der kunstwerken van nog in leven zijnde Nederlandsche meesters, welke zijn toegelaten tot de tentoonstelling van den jare 1818*, [Amsterdam 1818].
63. [Jerónimo de Vries], 'Beschouwingen van de tentoonstelling der kunstwerken van levende Nederlandsche meesters in oktober 1816, te Amsterdam', *Vaderlandsche letteroefeningen* (...), 1816 II, p. 78; Ten Beste [ps. voor Jerónimo de Vries], 'Gesprek, over de tentoonstelling, te Amsterdam, van de kunstwerken van nog in leven zijnde Nederlandsche meesters, in den jare 1818', *Vaderlandsche letteroefeningen*, 1818 II, p.768; voor een vergelijking van Wonder en Vermeer, zie ook: B., 'Brief wegens de tentoonstelling der kunstwerken van nog in leven zijnde Nederlandsche meesters te Amsterdam 1818', *Algemeene Konst- en Letter-bode*, 1818 II, p. 356; Roeland van Eijnden en Adriaan van der Willigen, a.w. 1816-1840 (noot 10), deel 3, p.241; voor een vergelijking van F.J. van Heeckeren (1784-1846), een van de oprichters van *Kunstliefde*, met Pieter de Hooch, zie: [Jerónimo de Vries], 'Beschouwing van de tentoonstelling der kunstwerken van nog in leven zijnde Hollandsche meesters, in september en oktober 1813, te Amsterdam', *Tijdschrift van kunsten- en wetenschappen van het departement der Zuiderzee*, 1813 II, p.682.
64. Archief K.L., Rekeningen 1807-1839, Inv. nr. 60; Kwitanties 1836-1863, inv. nr. 64. Zoals blijkt uit enkele inventarislijsten had ook het Leidse tekengenootschap *Ars Aemula Naturae* dergelijke kledingstukken en attributen; Gemeente Archief Leiden, Archief *Ars Aemula Naturae*, 'Lijst van Costumes voor het gekleed model' [1850], Inv. nr. 104; 'Lijst der kledingstukken, meubelen enz., (...)' [derde kwart negentiende eeuw], Inv. nr. 105.
65. Archief K.L., Notulen van ledenvergaderingen 1830-1858, Inv. nr. 6, 11 oktober 1841.
66. Zie bijvoorbeeld Chrispijn van de Pas[se], a.w. 1643 (noot 19), boek II, pl. IX; Francois Perrier, *Kunstkabinet, besluitende Hondert der Allerberoemste antique stanbeelden staende binnen Rome* (...), 's Gravenhage 1737, plaat 4; Gerard de Lairese, *Grondlegginge ter teekenkonst*, Amsterdam 1701, plaat A, t.o. p.80; Gerard de Lairese, *Groot Schilderboek* (...), 2 delen, Amsterdam 1714, deel 1, pl. A, fig A, t.o. p.28; deel 2, t.o. p.147.
67. Archief K.L., Notulen van ledenvergaderingen 1807-1829, Inv. nr. 5, 12 december 1814.
68. Zie noot 50.
69. Archief K.L., Notulen van ledenvergaderingen 1807-1829, Inv. nr. 5, 6 april 1816.
70. Zie noot 50.
71. 'Reglement voor het Teeken-genootschap begonnen binnen Utrecht den 12den oktober 1807', art. 10, Archief K.L., Rekeningen 1807-1839, Inv. nr. 60, achterin. Zie ook het reglement van 1841 art. 1 in Archief K.L., Notulen van ledenvergaderingen 1830-1858, Inv. nr. 6, 11 oktober 1841, en het reglement van 1849 art. 22 in id., 22 januari 1849.
72. Koninklijk Besluit van 13 april 1817 nr. 22, *Bijvoegsel tot het staatsblad* (...), deel 4, 1e stuk, 1817, Dordrecht 1818, p.257-261.
73. Archief K.L., Notulen van ledenvergaderingen 1807-1829, Inv. nr. 5, 22 december 1814, 30 oktober 1815.
74. Ibid., 1 april 1816.
75. Ibid., 19 juni 1817.
76. Dit blijkt uit de inventarislijst die in 1815 werd opgemaakt toen *Kunstliefde* de inboedel van het *Schilderscollege* in gebruik nam. Zie Archief K.L., Notulen van ledenvergaderingen 1807-1829, Inv. nr. 5, 1 april 1816.
77. *Leids Kunstlegaat*, a.w. 1974 (noot 57), p.13, afb. 13.
78. De klassieke inrichting van een tekenacademie wordt beschreven in

Gerard de Lairese, a.w. 1701 (noot 66), p.85-93.

79. Met name het feit dat tekeningen naar naakt model of naar pleisterafgietsels niet voorkomen in de collectie van R.J.S.M. van Straaten in Schalkhaar rechtvaardigt deze suggestie. De collectie Van Straaten bestaat uit bijna 250 tekeningen en prenten uit het bezit van F.C. Knoll (1772-1827) en B. van Straaten (1786-1870). Het deel dat afkomstig is van B. van Straaten is pas sinds enige generaties in het bezit van de familie, de rest is echter direct overgeërfd. De verzameling bevat een zeer groot aantal authentieke *Kunstliefde*-studies naar gekleed model.
80. Archief K.L., Rekeningen 1807-1839, Inv. nr. 60; Kwitanties 1836-1863, Inv. nr. 64.
81. Archief K.L., Notulen van ledenvergaderingen 1807-1829, Inv. nr. 5, 26 september 1817.
82. Archief K.L., Notulen van ledenvergaderingen 1858-1893, Inv. nr. 7, 28 mei 1863, 8 oktober 1866.
83. Ibid., 8 oktober 1866.
84. Zie de 'Lijst van Kunstbeschouwingen' achterin: Archief K.L., Notulen van de ledenvergaderingen 1858-1893, Inv. nr. 7.
85. Archief K.L., Notulen van ledenvergaderingen 1858-1893, Inv. nr. 7, 13 oktober 1862. Ook bij het Leidse *Ars Aemula Naturae* was het aantal tekenaars in de tweede helft van de negentiende eeuw nog maar zeer gering. Zie *Leids Kunstlegaat*, a.w. 1974 (noot 57), p.52-54. Bij *Felix Meritis* in Amsterdam nam wel de belangstelling voor het tekenen naar naakt model af, maar niet die voor het gekleed model. Zie J. Knoef, a.w. 1942 (noot 56), p.43.
86. Archief K.L., Notulen van ledenvergaderingen 1830-1858, Inv. nr. 6, 31 mei 1858; Notulen van ledenvergaderingen 1858-1893, Inv. nr. 7, 14 oktober 1858.
87. V.G., *Beoordeeling der schilder- en kunstwerken van nog levende Nederlandsche meesters, welke aanwezig zijn op de tentoonstelling te 's Gravenhage 1833*, 2 delen, 's-Gravenhage z. jr., deel 2, p. 5.
88. Archief K.L., Notulen van ledenvergaderingen 1858-1893, Inv. nr. 7, 13 januari 1886.
89. Ibid., 8 mei 1886.
90. Archief K.L., Notulen van ledenvergaderingen 1893-1945, Inv. nr. 8, 26 november 1898.

Hoofdstuk 2. Particulier tekenonderwijs voor Utrechtse ambachtslieden

1. Een voorbeeld daarvan is het tekenonderwijs dat de kunstschilder Cornelis Daemen Rietwijck rond 1650 gaf aan onder andere een bakker en een timmerman. Zie John Michael Montias, 'Painters in Delft, 1613-1680', *Simiolus*, 10 (1978-1979), p.101-103.
2. E.B.M. Lottman, 'De bijdrage van de Amsterdamse weeshuizen aan de bouwkundige opleiding in de achttiende eeuw', *Jaarboek van het genootschap Amstelodamum*, 69 (1977), p.149. Eind achttiende eeuw gaven Piet en Jan van der Streng, de timmerlieden van het *Burgerweeshuis* in Amsterdam, tekenlessen aan weesjongens en aan een enkele aankomende timmerman van buiten het huis. Zie *ibid.*, p.143-144; *idem*, 'Jan Smit, een grote 18de eeuwse Amsterdamse timmerbaas', *Bulletin van de koninklijke Nederlandse oudheidkundige Bond*, 77 (1978), p.127-128.
3. *Utrechtsche Courant*, 25 augustus 1790; zie ook Engelina Petronella de Booy, a.w. 1980 (noot 9 in hoofdstuk 1), p.59, en Leonie van Nierop, 'Gegevens over de nijverheid in Amsterdam: bijgelezen uit de advertenties in de Amsterdamse Courant 1813-1827', *Jaarboek van het genootschap Amstelodamum*, 31(1934), p.190, nr. 120, p.215, nr. 203.
4. Corns. Ploos van Amstel J^{bs} CSZ, 'Redevoering over het gebruik, de nuttigheid en noodzakelijkheid der tekenkunst, in de menschelyke maatschappij', *Redevoeringen gedaan in de teken-academie te Amsterdam*, Amsterdam 1785, p.52-53.
5. Archief G.B.W., Notulen van de broederschap 1720-1773, Inv. nr. 47³, fol. 297, 10 november 1766; zie ook A. Graafhuis, 'Tekenenonderwijs in het gereformeerd burgerweeshuis op het einde van de achttiende eeuw', *Jaarboekje van 'Oud-Utrecht'*, 1962, p.129. Voor een bibliografie over het Gerefor-

- meerd Burgerweeshuis zie: H.C. Hazewinkel, G. Brinkhuis, A. Graafluis, *Inventaris van het archief van het Gereformeerde Burgerweeshuis (sedert 1954 Evert Zoudenbalch Huis)*, Utrecht 1967, p.VII noot 6.
6. Archief G.B.W., Notulen van de broederschap 1720-1773, Inv. nr. 47³, fol. 311, 21 augustus 1769; A. Graafluis, a.w. 1962 (noot 5), p.130.
7. Engelina Petronella de Booy, a.w. 1980 (noot 9 in hoofdstuk 1), p.98-104. Voor de opleiding in de gereformeerde burgerweeshuizen in het algemeen, zie Johannes Daniël Smidt, *Weezenverpleging bij de gereformeerden in Nederland tot 1795*, Utrecht 1915 (diss. Utrecht 1915), p.163-178.
8. Archief G.B.W., Notulen van de broederschap 1720-1773, Inv. nr. 47³, fol. 311, 21 augustus 1769; er is daar sprake van Johannes Koopman, later steeds van Arnoldus Koopman. Zie ook A. Graafluis, a.w. 1962 (noot 5), p.130.
9. Zie bijlage 2.
10. Archief G.B.W., Notulen van de broederschap 1774-1789, Inv. 47⁴, p.19, 17 oktober 1774.
11. Op de bewaard gebleven tekeningen – Archief G.B.W., Inv. nr. 791; prentenverzamelingen van de stad Utrecht nr. 121 – komen de namen voor van: 1 fijnschilder; 9 schrijnwerkers; 1 leidekker/loodgieter; 14 (huis)timmerlieden; 3 zadelmakers; 6 beeldhouwers; 6 zilversmeden; 2 schoenmakers; 6 kleermakers; 1 letterzetter; 1 kopergieter; 1 boekbinder; 2 witwerkers; 2 grofschilders; 1 jongen die werd opgeleid voor de 'boeknegotie', en 5 jongens die werden opgeleid voor 'verwen en glazenmaken'.
12. Archief G.B.W., Notulen van de broederschap 1828-1837, Inv. nr. 47¹¹, fol. 1120, 17 november 1835.
13. Respectievelijk Van Bie, Ruttin(c)k en Henstedt.
14. Archief G.B.W., Stukken nopens een voorstel van de regent Mr. P.A. Broers betreffende de opleiding der werkjongens [1861], Inv. nr. 767.
15. Archief G.B.W., Notulen van de Broederschap 1828-1837, Inv. nr. 47¹¹, fol. 1062, 1 oktober 1832.
16. Archief G.B.W., Notulen van de broederschap 1856-1868, Inv. nr. 47¹⁴, fol. 1707, 1 december 1863.
17. A. Graafluis, a.w. 1962 (noot 5), p.131; Archief G.B.W., Notulen van de broederschap 1847-1855, Inv. nr. 47¹³, fol. 1552, 28 november 1853; fol. 1570, 28 november 1854; Notulen van de broederschap 1856-1868, Inv. nr. 47¹⁴, fol. 1595, 28 november 1856.
18. Archief G.B.W., Notulen van de broederschap 1838-1846, Inv. nr. 47¹², fol. 1260, 4 december 1840.
19. Archief G.B.W., Notulen van de broederschap 1809-1811, Inv. nr. 47⁶, fol. 147, 10 november 1810; Notulen van de broederschap 1818-1822, Inv. nr. 47⁹, fol. 667-668, 9 mei 1821.
20. Zie bijlage 2.
21. Archief G.B.W., Notulen van de broederschap 1856-1868, Inv. nr. 47¹⁴, fol. 1705, 13 november 1863, fol. 1707, 1 december 1863.
22. Alle gegevens over de Fundatie van Renswoude zijn, tenzij anders is vermeld, ontleend aan: C.G.C. van Hengst, *Aanteekeningen betreffende de fundatie der Douarière Baronesse van Reede, Vrijvrouw van Renswoude te Utrecht*, Utrecht 1890; A.J.S. van Lier, *De Fundatie van de Vrijvrouw van Renswoude binnen de stad Utrecht*, Utrecht 1954. Voor een volledige bibliografie betreffende de Fundatie, zie H.Ch. Schoonhoven, *Inventaris van het archief van de Fundatie van Renswoude te Utrecht: (1641) 1754- ca. 1910 (1933)*, Utrecht 1982, p.8.
23. C.G.C. van Hengst, a.w. 1890 (noot 22), p.3-4.
24. Engelina Petronella de Booy, a.w. 1980 (noot 9 in hoofdstuk 1), p.51, 124 e.v., 137 e.v..
25. Zie hiervoor de 'bijzonderheden uit het leven van eenige Kweekelingen', vermeld door C.G.C. van Hengst, a.w. 1890 (noot 22), p.151 e.v.
26. Archief F.v.R., Notulen van de vergaderingen van de regenten 1754-1767, Inv. nr. 8, 30 december 1761, fol. 150.
27. Ibid.
28. Zie bijlage 3a.
29. Zie bijlage 3b. Voor de instructie van de tekenmeesters zie: Archief F.v.R., Notulen van de vergaderingen van de regenten 1700-1773, Inv. nr. 10, 11 april 1770, fol. 7-9; 1773-1781, Inv. nr. 11, 7 december 1780, fol.

133-134.

30. Archief F.v.R., Notulen van de vergaderingen van de regenten 1773-1781, Inv. nr. 11, 24 september 1777, fol. 89; 26 augustus 1778, fol. 100; 9 juni 1779, fol. 113; 23 mei 1780, fol. 122; C.G.C. van Hengst, a.w. 1890 (noot 22), p.29, 49, 51, 62, 156-157 en 166.
31. Archief F.v.R., Notulen van de vergaderingen van de regenten 1754-1767, Inv. nr. 8, 29 juli 1761, fol. 135; 7 oktober 1761, fol. 140; 16 december 1761, fol. 147-148; Notulen van de vergaderingen van de regenten 1767-1770, Inv. nr. 9, 8 maart 1770, fol. 167; 12 maart 1770, fol. 168; Notulen van de vergaderingen van de regenten 1773-1781, Inv. nr. 11, 8 november 1780, fol. 130.
32. Archief F.v.R., Inventaris 1771, Inv. nr. 75; Notulen van de vergaderingen van de regenten 1754-1767, Inv. nr. 8, 11 december 1765, fol. 235-237; Notulen van de vergaderingen van de regenten 1781-1792, Inv. nr. 12, 12 december 1881, fol. 11; Notulen van de vergaderingen van de regenten 1825-1840, Inv. nr. 15, 6 mei 1835, fol. 117; 1 juli 1835, fol. 120.
33. Archief F.v.R., Inventaris 1771, Inv. nr. 75; Inventaris van 1 november 1850, Inv. nr. 77.
34. In 1844 liet de tekenmeester weten 'dat velens der in dit Gesticht ten dienste der Eleves aanwezig zijnde Pleistermodellen door ouderdom en veelvuldig gebruik niet meer aan derzelver bestemming kunnen voldoen'. Zie Archief F.v.R., Notulen van de vergaderingen van de regenten 1840-1850, Inv. nr. 16, 11 september 1844, fol. 96.
35. Archief F.v.R., Notulen van de vergaderingen van de regenten 1773-1781, Inv. nr. 11, 29 juli 1778, fol. 100; 22 december 1779, fol. 117.
36. Archief F.v.R., Notulen van de vergaderingen van de regenten 1792-1808, Inv. nr. 13, 29 oktober 1806, fol. 191; Notulen van de vergaderingen van de regenten 1850-1862, Inv. nr. 17, 27 november 1850, fol. 12. In 1854 stemden de regenten erin toe dat A. van Doorn 'tot zijne oefening in het tekenen en schilderen naar het levend gekleed Model, eenige jongelingen uit het [Stads-] Ambachts-kinderhuis, die daarin bewilligen zullen, neme tot voorbeeld'. Zie Archief F.v.R., Notulen van de vergaderingen van de regenten 1850-1862, Inv. nr. 17, 18 januari 1854, fol. 69.
37. Archief F.v.R., Notulen van de vergaderingen van de regenten 1773-1781, Inv. nr. 11, 27 maart 1776, fol. 68.
38. Archief F.v.R., Notulen van de vergaderingen van de regenten 1825-1840, Inv. nr. 15, 3 oktober 1827, fol. 22.
39. Archief F.v.R., Notulen van de vergaderingen van de regenten 1840-1850, Inv. nr. 16, 26 mei 1841, fol. 28.
40. Ibid., 21 juli 1841, fol. 33.
41. Ibid., 18 augustus 1841, fol. 34.
42. Deze tekeningen bevinden zich in de prentenverzameling van de Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht.
43. Archief F.v.R., Notulen van de vergaderingen van de regenten 1792-1803, Inv. nr. 13, 19 februari 1794, fol. 15; 19 maart 1794, fol. 16; 2 april 1794, fol. 6; 8 oktober 1794, fol. 25-26; 19 november 1794, fol. 27; 17 december 1794, fol. 28; 25 november 1795, fol. 40; 23 december 1795, fol. 41; 7 september 1796, fol. 48-51. De tekeningen zijn waarschijnlijk in 1803 door de weduwe van Maurer sr. aan de Fundatie verkocht. Zie ibid., 28 december 1803, fol. 155. Voor de geschiedenis van de Mijlrechtse stoommachine, zie: *Nieuwe verhandelingen van het Bataafsch genootschap der proefondervindelijke wijsbegeerte te Rotterdam*, 1e deel 1880, p.77 e.v., p.485 e.v., plaat XI; Bijlage bij Tweede Reeks, Elfde Deel, p.15-18.
44. Archief F.v.R., Notulen van de vergaderingen van de regenten 1850-1862, Inv. nr. 17, 10 juli 1860, fol. 193.

Hoofdstuk 3. Tekenen en het openbaar onderwijs in Utrecht

1. Zie daarover G. Bolkestein, *De Voorgeschiedenis van het Middelbaar Onderwijs 1796-1863*, Amersfoort [1914].
2. Ibid., p.72.
3. Maurits Cornelis van Hall, 'Redevoering over de volstreckte noodzakelijkheid, om, bij het volksonderwijs een gepast gebruik te maken van de hulpmiddelen, die de schoone kunsten en wetenschappen aanbieden (...)',

Redevoeringen en aanspraaken, gedaan in de onderscheiden vergaderingen der Bataafsch maatschappij tot nut van 't algemeen, 7 (1818), p.12. Zie ook B.H. Steringa Kuyper, 'Redevoering over de invloed der schoone kunsten, en voornamelijk der schilderkunst, op onze zedelijkheid', *De recensent, ook der recensenten*, 4 (1809), p.150-165.

4. Gerardus Carolus Conradus Vatebender, 'Antwoord op de vraag, "Welke wijze van Opvoeding is de meest verkiezelijke? (...)'" [Bekroond in 1793], *Verhandelingen van het provinciaal Utrechtsch genootschap van kunsten en wetenschappen*, 9 (1801), p.63.

5. *Verslag van de (...) openbare vergadering der vierde klasse van het koninklijk-Nederlandsche instituut van wetenschappen, letterkunde en schoone kunsten*, 1817, p.27. Zie ook Maurits Cornelis van Hall, a.w. 1818 (noot 3), p.28.

6. Zie noot 72 in hoofdstuk 1. De tekenscholen waren bedoeld voor het elementaire teken- en bouwkunde-onderwijs en zouden moeten worden opgericht in plaatsen met ten minste 6000 inwoners. In steden met meer dan 14000 inwoners moesten tekenacademies komen, waar meer uitgebreid tekenonderwijs gegeven zou moeten worden, onder andere tekenen naar naakt model en naar pleisterafgietels, perspectiefler en meetkunde. De kunstacademies van Antwerpen en Amsterdam zouden moeten worden ingericht voor het hoger onderwijs in de beeldende kunst.

7. Louis Courajod, *Histoire de l'école des beaux-arts au XVIIIe siècle: l'école royale des élèves protégés*, Paris, London z. jr., p.223, 238. Vergelijk ook Hendrikus Peter Meppelink, *Technisch vakonderwijs voor jongens in Nederland in de 19de eeuw (...): Een sociografisch onderzoek inzake structuur en uitbouw*, Utrecht 1961 (diss. Utrecht 1961), p.151 e.v.

8. Hendrikus Peter Meppelink, a.w. 1961 (noot 7), p.42; Nicolaas Bastiaan Goudswaard, *Vijfenzestig jaren nijverheidsonderwijs (...)*, Assen 1981 (diss. Nijmegen 1981), p.127-128.

9. Joost Willink, 'voor de rijksakademie van beeldende kunsten er was: de amsterdamsche tekenacademie en koninklijke academie van beeldende kunsten', *Ons Amsterdam*, 30 (1978), p.263.

10. Algemeen Rijksarchief Den Haag, Archief van het ministerie van binnenlandse Zaken na 1813, Inv. nr. 4413, 21 juli 1828 13 F; zie ook Adi Martis, 'Het ontstaan van het kunstnijverheidsonderwijs in Nederland en de geschiedenis van de Quellinusschool te Amsterdam (1879-1924)', *Nederlands kunsthistorisch jaarboek*, 30 (1979), p.88.

11. Koninklijk Besluit van 10 oktober 1829, nr. 82; zie A.G. Brouwer (ed.), *Bijvoegsel tot het staatsblad van het koninkrijk der Nederlanden*, 1829 (Gorinchem 1835), p.318-321.

12. Adi Martis, a.w. 1979 (noot 10), p.90.

13. *Eenige beschouwingen van de Plaatselijke Schoolcommissie te Utrecht omtrent het tekenonderwijs op de lagere school*, [Utrecht 1879], p.11.

14. Zie noot 12.

15. Hendrikus Peter Meppelink, a.w. 1961 (noot 7), p.139-140.

16. Zie daarover Archief 4, Notulen van de Burgemeesters der Stad, Inv. nr. 92¹⁴, Bijlage nr. 119 (brief 12 september 1817), en Inv. nr. 92²², 28 juli 1820, Bijlage nr. 76 en 77.

17. Archief 4, Notulen van de Burgemeesters der Stad, Inv. nr. 92²⁵, 18 september 1821.

18. Ibid.

19. Over de aanstelling van Jonxis, zie Archief 4, Notulen van de Burgemeesters der Stad, Inv. nr. 92²⁵, 15 juni 1821. Jonxis moest overigens van zijn salaris – groot f 550,— – stook- en verlichtingskosten van het lokaal betalen. Toen de instelling verhuisde naar de Stadhuisbrug moest Jonxis een deel van zijn salaris inleveren. Voor zijn loon, zie: Archief 4, Notulen van de Burgemeesters der Stad, Inv. nr. 92²⁹, Bijlage nr. 73 (begroting van 14 oktober 1822).

20. Voor de benoeming van het schoolbestuur, zie noot 17. Benoemd werden F.J.O. Boymans, L.F. Nepveu, en W.A. Haanebrink; ook latere schoolbesturen bestonden steeds uit vooraanstaande leden van *Kunstliefde*.

21. Archief 4, Notulen van de Burgemeesters der Stad, inv. nr. 92¹⁴, Bijlage nr. 292 (brief 19 januari 1817).

22. Archief 4, Notulen van Burgemeesters der Stad, Inv. nr. 92²⁰, Bijlage nr. 59 (brief 27 september 1819).

23. De gegevens betreffende het onderwijs zijn bijeenprokkeld uit de jaarlijkse rapporten, die de school omstreeks februari naar het stadsbestuur zond. Zie ook Archief 4, Stukken betreffende de organisatie der stadsschool van teeken- en bouwkunde 1825-1845, Inv. nr. 988; Archief 4, Notulen van de Burgemeester en Wethouders der Stad, Inv. nr. 94⁴⁰, 26 januari 1832, Bijlage nr. 122; Archief 5, Verslag over de inrichting der gang van het onderwijs (...) aan de stadsscholen voor teeken- en bouwkunde 1858, Inv. nr. 989.

24. Hierbij werd vermoedelijk gebruik gemaakt van B. Renard, *Cursus van het regtlignje teeken ten gebruike der kunst-handwerk en teekenscholen en den lagere scholen*, Doornik 1827. Dit boek bevond zich, samen met andere onderwijskundige geschriften, in de bibliotheek van de *Stadstekenschool*. Zie daarvoor Archief 4, Lijsten der boeken, platen (...) behorende aan Stadsschool voor teeken- en bouwkunde 1828-1852, Inv. nr. 991.

25. Zie hiervoor noot 24 en Archief 5, Verslag over de inrichting der gang van het onderwijs (...) 1858, Inv. nr. 989; over Van Royen, zie P.K. van Daalen, *Nederlandse beeldhouwers in de negentiende eeuw*, Den Haag 1957, p.103. Zie over het aankopen van gipsen beelden ook Archief 4, Notulen van Burgemeester en Wethouders der Stad, Inv. nr. 94³⁵, Bijlage nr. 25 (brief 4 maart 1831).

26. Archief 4, Notulen van Burgemeester en Wethouders der Stad, Inv. nr. 94⁸, 31 januari 1826.

27. Archief 5, Verslag over de inrichting der gang van het onderwijs (...) 1858, Inv. nr. 989; over de methode-Dupuis, zie Adi Martis, a.w. 1979 (noot 10), p.95-97.

28. Zie hierover Archief 5, Verslag over de inrichting der gang van het onderwijs (...) 1858, Inv. nr. 989, en verder noot 23. Sinds 1850 werd er geen werktuigkunde meer gedoceerd; daarvoor konden de leerlingen terecht op de zogeheten School voor de arbeidende stand. Zie over deze school Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht, Archief 12, Inventaris van het Archief van het Departement Utrecht der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering van Nijverheid en Kunst, Inv. nr. 163, 'Verslag over de toestand der inrigting gedurende October 1866 (...)'.
29. Archief 5, Memorie van het Utrechtsche Departement der Maatschappij van Nijverheid aan B. & W., 24 February 1862, Inv. nr. 990.

30. Over Beynen, zie Archief 4, Notulen van Burgemeester en Wethouders der Stad, Inv. nr. 94⁴, 18 januari 1825, Bijlage nr. 51.

31. Archief 4, Notulen van Burgemeester en Wethouders der Stad, Inv. nr. 94⁹, 4 augustus 1826, Bijlage nr. 57, en 8 september 1826, Bijlage nr. 154.

32. Zie hiervoor Archief 4, Processen-verbaal van beoordeling der prijsvragen (...) 1834-1866, Inv. nr. 985. In deze stukken bevindt zich een ongedateerd concept voor een redevoering, die gehouden is ter gelegenheid van de eerste prijsuitreiking in 1836. De nieuwe lessen werden overigens een oefening in de 'Gothischen bouwtrant' genoemd, maar er werden ook andere dan gotische monumenten uitgetekend. Zie voor de belangstelling voor de neo-gotiek in Nederland, R.C. Hekker, 'De Nederlandse bouwkunst in het begin van de negentiende eeuw', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 4 (1951), p.19-23. De gemeentelijke prijzen werden tegelijkertijd met de medailles van de overheid aan de leerlingen uitgedeeld.

33. Deze prijstekeningen – ongeveer veertig in getal – zijn teruggevonden aan de hand van enerzijds de beoordelingen, vermeld in noot 32, en anderzijds de Topografische atlas van het Prentenkabinet van de Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht. In de Topografische atlas wordt alleen het onderwerp van de tekeningen vermeld en niet het doel waarvoor zij gemaakt werden.

34. Zie de redevoering, vermeld in noot 32.

35. Archief 4, Notulen van Burgemeester en Wethouders der Stad, Inv. nr. 94⁹, 2 augustus 1825, Bijlage nr. 100B.

36. *Verslag van de (...) openbare vergadering der Vierde Klasse van het Koninklijk-Nederlandsche Instituut (...) gehouden den 29ste november 1826*, z.pl. 1826, p.18. Dit verslag bevond zich in de bibliotheek van de Stadstekenschool, zie Archief 4, Lijsten der boeken, platen (...) behorende aan de Stadsschool voor

teken en bouwkunde 1828-1852, Inv. nr. 991.

37. Zie voor het onderwijs op de meekunde-afdeling de verschillende verslagen genoemd in noot 23 en Archief 4, Notulen van Burgemeesters en Wethouders, Inv. nr. 941⁵, 4 december 1827, Bijlage nr. 252.

38. Archief 4, Reglement van de Stadsteeken en bouwkundige school 1828, Inv. nr. 984 ++.

39. Zie voor deze kunstenaars de leerlingenlijsten: Archief 4, Naamlijsten van de leerlingen op de Stadsteekenschool (...) 1822-1866, Inv. nr. 984.

40. Archief 5, Verslag over de inrichting der gang van het onderwijs aan de Stadsscholen voor teeken- en bouwkunde 1858, Inv. nr. 989.

41. Archief 5, Notulen van de Commissie van Toezicht op het Middelbaar Onderwijs 1864-1913, Inv. nr. 965, p.47 (Rapport der Commissie benoemd in de Raadsvergadering van 23 November 1865).

42. Reeds na drie jaar werd er een wachtlijst opgesteld. Zie daarvoor Archief 4, Notulen van Burgemeester en Wethouders, Inv. nr. 94⁴, 18 januari 1825, Bijlage nr. 51. In het schoolreglement van 1828 werd bovendien bepaald, dat de aspirant-leerlingen 'zullen moeten doen blijken, dat zij lezen en schrijven kunnen en in de cijferkunst tot den regel van drieën zijn gevorderd en den ouderdom van twaalf jaren hebben bereikt'. Zie daarvoor Archief 4, Reglement van de Stadsteeken en bouwkundige school 1828, Inv. nr. 984 ++, artikel 4.

43. Archief 4, Memorie van het Utrechtsche departement der Maatschappij van Nijverheid aan Burgemeester en Wethouders 1862, Inv. nr. 990.

44. Ibid.

45. C.C. Huysmans, 'De kunstbeschaving van de nijverheids-stand', *De Gids*, N.S. 6 (1853), d.I. p.66.

46. Archief 5, Notulen van de Commissie van Toezicht op het Middelbaar Onderwijs 1864-1913, Inv. nr. 965, 18 februari 1864, p.7 en 13 juni 1864, p.14, waarin Huysmans genoemd wordt.

47. Ibid., 13 juni 1864, Bijlage nr. 8B.

48. Archief 5, Notulen Burgemeester en Wethouders betreffende het Middelbaar Onderwijs 1864-1913, Inv. nr. 964, 8 mei 1866, Bijlage 54B (brief 19 april 1866).

49. *Rapport der commissie, benoemd tot het ontwerpen van een plan voor eene Ambachtsschool te Utrecht* (...), [Utrecht 1872], p.24. In 1879 werd de school omgezet in een driejarige H.B.S. Zie Hendrikus Peter Meppelink, a.w. 1961 (noot 7), p.47.

50. Zie daarover het *Programma der lessen aan de burgerscholen voor middelbaar onderwijs der gemeente Utrecht* (...), Utrecht [1867].

51. Archief 5, Notulen van de Commissie van Toezicht op het Middelbaar Onderwijs 1864-1913, Inv. nr. 965, 13 juni 1864, Rapport 8B.

52. W.R. de Boer, *Professioneel onderwijs*, [Utrecht 1872], p.2.

53. P.F. Hubrecht, *De onderwijszweeten in Nederland en hare uitvoering*, D, vierde afdeling, eerste deel, 's Gravenhage 1880, p.148.

54. Zie noot 49, en Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht, Archief 12, Archief van de Handelssociëteit, 'Rapport betreffende de oprichting van een ambachtsschool te Utrecht 1872', Inv. nr. 79.

55. *Ambachtsschool Utrecht 1877-1902: Gedenkschrift uitgegeven bij de herdenking van het 25-jarige bestaan der school*, [Utrecht 1902], p.63.

56. Ibid., p.45.

57. Geciteerd in N.L. Prak, *Geschiedenis van het ontwerp-onderwijs*, Bussum 1979, p.62. Zie verder Adi Martis, a.w. 1979 (noot 10), p.86-87.

58. Zie over deze school A.J. Enschedé, *De geschiedenis van het museum van*

kunstnijverheid en de school voor bouwkunde, versierende kunsten en kunstvoorbeelden te Haarlem, Haarlem 1928.

59. Beide citaten zijn afkomstig uit een brief aan J.L. van Eelde, gedateerd 29 oktober 1879. Deze brief bevindt zich in het ongeordende Archief van de *Kunstnijverheidsschool*, dat wordt bewaard in het Centraal Museum te Utrecht. Zie over het Utrechtsche departement ook A.C. Kruseman, 'Een aangenaam bezoek. Ook vruchtbaar?', *Tijdschrift uitgegeven door de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid*, 1879, p.137 en 139-141, waarin gewag wordt gemaakt van de plannen om in Utrecht een kunstnijverheidsmuseum op te richten.

60. Zie hiervoor de *Statuten der vereniging 'Het Utrechtsche Museum van Kunstnijverheid'*, z.pl. [1884], en ook Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht, Archief 33, Archief van het departement Utrecht van de maatschappij tot nut van 't algemeen 1786-1961, Inv. nr. 89, 'Stukken betreffende de Vereniging tot Bevordering van Nijverheidskunst te Utrecht, 1887-1929'.

61. Zie daarvoor de jaarlijkse verslagen, die de vereniging naar de overheid toezond, in het Centraal Museum te Utrecht, Archief Kunstnijverheidsschool. Er werd overigens ook dagonderwijs gegeven aan vrouwen; zie Bart Welten, *Het kunstonderwijs in Nederland* (...), Oosterhout 1960 (gestencild proefschrift Leuven), p.231.

62. Zie daarvoor de Lijst van mannelijke leerlingen in het Archief Kunstnijverheidsschool, dat zich bevindt in het Centraal Museum te Utrecht.

63. Zie hiervoor de *Statuten der vereniging 'Het Utrechtsche Museum van Kunstnijverheid'*, z.pl. [1884], p.1.

64. *Aanbeveling tot het stichten van een middelbare school voor toekomstige beoefenaars der vorm- en sierkunst, middelbare kunstschool te Utrecht* (...), [Utrecht 1920], p.5.

65. *Verslag van den toestand der Gemeente Utrecht in 1924*, p.160.

66. Adi Martis, a.w. 1979 (noot 10), p.93.

67. Zie daarvoor het verslag van het schooljaar 1913-1914, dat zich bevindt in het Archief Kunstnijverheidsschool in het Centraal Museum te Utrecht.

68. Over Van Leusden, zie Hans Redeker, *Willem van Leusden*, Utrecht/Antwerpen 1974. De *Kunstnijverheidsschool* werd in 1924 opgeheven, maar Van Leusden zette zijn cursus, die overigens ook door liefhebbers werd bezocht, pas in 1926 voort aan de Burgeravondschool. Zie daarvoor *Verslag van den toestand der Gemeente Utrecht in 1925*, Bijlage nr. 13, p.7. In de twee tussenliggende jaren werd er door het tekenclubje van Van Leusden waarschijnlijk getekend in een broeikas ergens op de Nieuwe Gracht. Zie Jan Juffermans, *Met stille trom: Beeldende kunst en Utrecht sinds 1900*, Utrecht/Antwerpen 1976, p.73-74.

69. Voor deze kunstenaars, zie Jan Juffermans, a.w. 1976 (noot 68).

70. J.H. Moesman, *Inleiding tot de tentoonstelling 'Ik kan 't niet meer zien' van 9 mei t/m 10 juni 1981* (Galerie Jas Utrecht), z.pl. [1981].

71. Vergelijk daarvoor de informatie in *Studiemogelijkheden na de lagere school in Utrecht*, [Utrecht] 1971, p.193-195, en idem, [Utrecht] 1972, p.198 en p.206. De cursus werd alleen in de jaren 1934-1936 niet gegeven; de liefhebbers bezochten toen waarschijnlijk de *Vrije Academie* van W. Wagenaar.

Zie daarvoor [W. Wagenaar], *Utrechtsche Vrije academie voor beelden kunsten*, Utrecht [1934], en *Verslag van den toestand der Gemeente Utrecht in 1934*, Bijlage nr. 14, p.10, en *Verslag van den toestand der Gemeente Utrecht in 1936*, Bijlage nr. 14, p.8-9.

72. Over Artibus, zie C.A. Schilp, 'Vijftig jaar beeldende kunst in Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1979, p.192-196.

Bijlagen

Bijlage 1. Directeuren van de tekenacademie van het Utrechtse *Schilderscollege*.*

- H. van Velthoven (1728-1770)	1766-1770
- J. van Maurer sr. (1737-1780)	1770-1780
- W.R. van der Wall (1756-1813)	
Ch. van der IJssel (1753-1807)	
D. Mulder (1746-1825)	
J.H. van Doelen	1778
- C. van Cuylenburgh (1758-1827)	1783
- C. van Geelen sr. (1755-1825)	
W.R. van der Wall	1792-1793
- W.R. van der Wall	
H.L. van Buuren (1759-1840)	1793-1794
- W.R. van der Wall	
C. van Geelen sr.	1794-1795
- W.R. van der Wall	
C. van Geelen sr.	1797-1800
- W.R. van der Wall	
T. de Reuver (1762-1808)	1800-1803
- C. van Geelen sr.	1803-1804
- L.F.G. van der Puyl (1750-1824)	1804-1808
- P.C. Wonder (1780-1852)	1809-1813
- P. Daams	1815

* Deze gegevens zijn ontleend aan [L.F.G.] van der Puyl, *Kort verhaal ter elucidatie voor de heeren leden van de commissie van kunsten en wetenschappen*, [Utrecht 1806], p. 16-17, en aan de jaarlijkse advertenties die het *Schilderscollege* vanaf 1785 omstreeks oktober in de *Utrechtsche Courant* liet plaatsen.

Bijlage 2. De tekenmeesters van het *Gereformeerd Burgerweeshuis*, het aantal lesuren en het salaris.*

A. Koopman	(1769-1801)	4 × 1 u.	p.w. ged. 6 mnd.	voor f 200 = f 2,— p.u.
C. van Hardenberg	(1801-1810)	2 × 2 u.	p.w. ged. 6 mnd.	voor f 150 = f 1,50 p.u.
geen tekenmeester	(1810-1821)			
C. van Hardenberg	(1821-1832)	2 × 2 u.	p.w. ged. 6 mnd.	voor f 100 = f 1,— p.u.
geen tekenmeester	(1832-1835)			
Z. van Bie	(1835-1843)	3 × 2 u.	p.w. ged. 6 mnd.	voor f 100 = f 0,65 p.u.
K. Vlaanderen	(1843-1859)	3 × 2 u.	p.w. ged. 6 mnd.	voor f 100 = f 0,65 p.u.
W.R. Stern	(1851-1854)	3 × 2 u.	p.w. voor f 4,—	per week = f 0,65 p.u.
J.A.J. Ruttin(c)k	(1855-1857)	?		voor f 100 = ?
H. Henstedt	(1857-1863)	?		? ?

* Deze gegevens zijn ontleend aan Archief G.B.W., Notulen van de broederschap.

Bijlage 3a. De tekenmeesters van de *Fundatie van Renswoude*. *

1761-1770:	H. van Velthoven (1728-1770)
1770-1780:	J.J. Maurer sr. (1737-1780)
1780-1832:	C. van Hardenberg (1775-1843)
1832-1841:	J.L. Jonxis (1789-1867)
1842-1863:	W.P. Hoevenaar (1808-1863)

* C.G.C. van Hengst, *Aanteekeningen betreffende de fundatie der Douarière Baronesse van Reede, Vrijvrouw van Renswoude*, Utrecht 1890, Bijlage J.

Bijlage 3b. Het aantal lesuren en het salaris van de tekenmeesters van de *Fundatie van Renswoude*. *

1770:	4 × 2 uur per week voor f 600 per jaar = f 1,50 per uur
1780:	4 × 2 uur per week voor f 600 per jaar = f 1,50 per uur
1790:	4 × 2 uur per week voor f 800 per jaar = f 2,— per uur
1811:	2 × 2 uur per week voor f 300 per jaar = f 1,50 per uur
1812:	2 × 1 uur per week voor f 250 per jaar = f 2,50 per uur
1818:	3 × 2 uur per week voor f 350 per jaar = f 1,20 per uur
1832:	2 × 2 uur per week ged. apr.-sept. voor f 150 = f 1,50 per uur
	1 × 2 uur per week ged. okt.-maart voor f 2,— per les = f 1,— per uur
1842:	2 × 2 uur per week voor f 4,50 per les = f 2,25 per uur
1860:	2 × 2 uur per week voor f 1,50 per les = f 0,75 per uur

* Deze gegevens zijn ontleend aan Archief F.v.R., Notulen van de vergaderingen van de regenten.

Bijlage 4. Onderwijzers aan de Utrechtse *Stadstekenschool*. *

Naam	Functie	Salaris per jaar
J.L. Jonxis (1789-1867)	directeur en teken- onderwijzer 1821-1866	1821-1822: f 550,— 1822-1866: f 400,—
B. van Straaten (1786-1871)	adjunct tekenonder- wijzer 1822-1836? tweede tekenonderwij- zer 1836?-1866	1822-1825: f 150,— 1825-1866: f 250,—
C. Buijen (1803-1849)	adjunct tekenonder- wijzer 1836?-1849	
C. Craeyvanger (1810-1895)	adjunct tekenonder- wijzer 1849-1866	1849-1866: f 130,— ?
A.W. Nieuwenhuyzen (1814-1894)	adjunct tekenonder- wijzer 1853-1866	
W.B. Stoof (1816-1900)	derde tekenonderwij- zer 1857-1866	
W. Beijen	onderwijzer in de bouwkunde 1822-1826	1822-1826: f 300,—
C. Kramm (1797-1875)	onderwijzer in de bouwkunde 1826-1866	1826-1831: f 1000,— 1831-1866: f 800,—

P. van den Bosch	onderwijzer in de wis- en meetkunde 1827-1828 (half jaar)	1827-1828: f 125,—
E.R. Vermeer	onderwijzer in de wis- en meetkunde 1828-1866	1828-1866: f 250,— ?
J. Rijnboutt (1800-1868)	onderwijzer in de boetseerkunst 1852-1866	

* De gegevens zijn ontleend aan de jaarlijkse rapporten, die het schoolbestuur van de *Stadstekenschool* omstreeks februari naar de gemeentelijke overheid toestuurde.

Bijlage 5. Beroepen van de leerlingen van de Utrechtse *Stadstekenschool* in de cursus-jaren 1822 t/m 1828.*

	1822-23	1823-24	1824-25	1825-26	1826-27	1827-28
schrijnwerker	6	5	11	14	27	38
timmerman	51	63	50	52	61	69
'verver'	16	17	16	16	15	10
schilder	11	14	15	23	26	26
metselaar	2	1		2	4	1
blikslager	1	3	5	3	2	1
molenmaker	3	1				
schoolhouder	2					
behangen	6	8	13	14	18	18
tuinman	4	1	4	2	2	2
stucadoor	3	3	2	3	3	3
gallonwerker	1	2	2	2	1	
smid	2	2	5	3	3	4
wagenmaker	1	3	5	8	10	5
instrumentmaker		1	1			1
bloemist		1		1	2	1
orgelmaker		1	1			1
schoolmeester			1	3	1	3
goudsmid			1	1	2	
zadelmaker			1	2	1	3
kopergieter				2	2	
steenhouwer					1	2
letterzetter						2
zilversmid						1
beeldhouwer				1	1	1
andersoortige beroepen				4	6	22
geen vermelding beroep	1	2	4	1	13	76
totaal	110	128	137	157	203	288

* Deze gegevens zijn ontleend aan Archief 4, Naamlysten van de leerlingen op de *Stadstekenschool* (...) 1822-1866, Inv. nr. 984.

Bijlage 6. Het aantal leerlingen van de Utrechtse *Stadstekenschool*.*

Cursusjaar	Aantal	Cursusjaar	Aantal
1821-1822	40-50	1844-1845	184
1822-1823	110	1845-1846	180
1823-1824	128	1846-1847	218
1824-1825	137	1847-1848	218
1825-1826	157	1848-1849	228
1826-1827	203	1849-1850	237
1827-1828	288	1850-1851	252
1828-1829	239	1851-1852	283
1829-1830	246	1852-1853	238
1830-1831	238	1853-1854	227
1831-1832	234	1854-1855	284
1832-1833	247	1855-1856	316
1833-1834	258	1856-1857	319
1834-1835	191	1857-1858	304
1835-1836	194	1858-1859	300
1836-1837	179	1859-1860	290
1837-1838	183	1860-1861	257
1838-1839	175	1861-1862	299
1839-1840	187	1862-1863	267
1840-1841	173	1863-1864	247
1841-1842	191	1864-1865	207
1842-1843	199	1865-1866	176
1843-1844	205		

* De gegevens zijn ontleend aan de jaarlijkse rapporten, die het schoolbestuur van de *Stadstekenschool* omstreeks februari naar de gemeentelijke overheid toestuurde.

Bijlage 7. Onderwijzers aan de Utrechtse *Kunstnijverheidsschool*.*

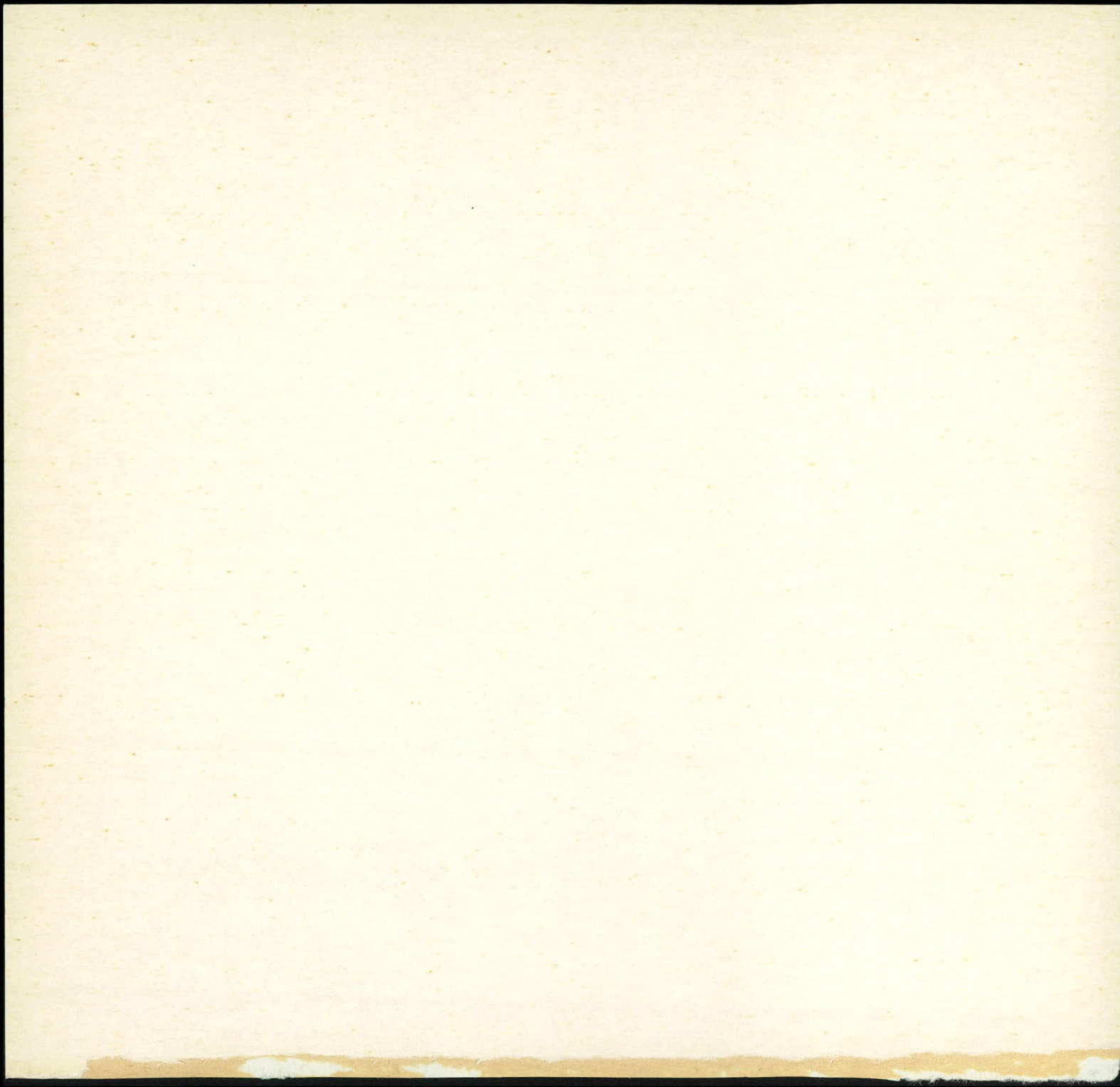
P.J. Houtzagers	stijl- en ornamentleer	1886-1920
	vaktekenen	1887-1915
G.W. Dijsselhof (1866-1924)	handtekenen?	1887-1888
T. van Laars (1861-1939)	handtekenen en decoratieschilderen	1888-1920
	proportieleer en ontleedkunde	1893-1920
	tekenen naar naaktmodel	1913-1920
	heraldiek	1913-1920
L.B. Kamman	boetsen en beeldhouwkunde	1887-1924
C. de Haas	vaktekenen	1907-1924
W. van Leusden (1886-1974)	handtekenen	1920-1924
J.W. Gidding	decoratieschilderen	1920-1921?

* De gegevens zijn verzameld uit de verschillende stukken, die zich bevinden in het ongeordende Archief van het Kunstnijverheidsmuseum in het Centraal Museum te Utrecht.

Gegevens bij de illustraties

De maten van de originelen zijn gegeven in millimeters.

1. 465 × 675, Rijksarchief in Zeeland Middelburg, Zelandia Illustrata III, nr. 1033, eigendom van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen.
2. 120 × 155, Gemeente-Archief 's-Gravenhage, prenten, Prinsengracht, kl. for. 14.
3. 1000 × 1310, Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. C. 538.
4. 765 × 1095, Frans Hals Museum Haarlem, inv. nr. 270.
5. Foto Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht.
6. 270 × 220, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. nr. T.A. Ra 1.1.
7. Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.
8. Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.
9. Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.
10. 244 × 195, Centraal Museum Utrecht, aanwinst 1982.
11. Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.
12. 93 × 82, Centraal Museum Utrecht, inv. nr. 6634.
13. 154 × 226, Gemeente-Archief Haarlem, Historisch-topografische Atlas nr. 4882.
14. 465 × 355, Foto Rijks Kunsthistorische Dienst 's-Gravenhage.
15. 295 × 250, Museum Boymans- van Beuningen Rotterdam, inv. nr. J.L. Jonxis-1.
16. 460 × 370, Centraal Museum Utrecht, sch. cat. 1952, nr. 120.
17. 307 × 205, coll. R.J.S.M. van Straaten, Schalkhaar, nr. 102, foto Centraal Museum Utrecht.
18. 170 × 200, Museum Boymans-van Beuningen Rotterdam, inv. nr. 1997.
19. 313 × 195, Rijksprentenkabinet Amsterdam, inv. nr. 1958:24.
20. 300 × 243, Rijksprentenkabinet Amsterdam, inv. nr. 1954:326 recto, in album nr. 314-1.
21. 350 × 263, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. nr. T.A. Ganzenmarkt 1823.
22. 402 × 325, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, aanwinst 1981.
23. 325 × 255, Centraal Museum Utrecht, inv. nr. 9063.
24. 445 × 303, coll. R.J.S.M. van Straaten, Schalkhaar, nr. 34, foto Centraal Museum Utrecht.
25. 321 × 479, Rijksprentenkabinet Amsterdam, inv. nr. 1962:500.
26. 210 × 245, Rijksprentenkabinet Amsterdam, inv. nr. 1933:63.
27. Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. nr. H.A. T 28.1.
28. 130 × 201, Centraal Museum Utrecht, inv. nr. 19663/8.
29. 294 × 199, Rijksprentenkabinet Amsterdam inv. nr. A 2740.
30. 323 × 200, coll. R.J.S.M. van Straaten, Schalkhaar, nr. 103, foto Centraal Museum Utrecht.
31. 244 × 203, Rijksprentenkabinet Amsterdam, inv. nr. A 2740.
32. 94 × 151, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. nr. T.A. X 6.8.
33. 298 × 229, Rijksprentenkabinet Amsterdam, inv. nr. 1958:26.
34. 319 × 402, coll. H. van Leeuwen, Amerongen, inv. nr. A 982, foto Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht.
35. 242 × 194, coll. H. van Leeuwen, Amerongen, inv. nr. A 872, foto Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht.
36. 385 × 305, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. nr. T.A. Oudegracht (W-S) 1817.
37. 347 × 268, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. nr. G.B.W. 791/44.
38. 207 × 164, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. nr. G.B.W. 791/211.
39. Foto Centraal Museum Utrecht.
40. 282 × 358, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. nr. G.B.W. 791/170.
41. 456 × 583, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. nr. G.B.W. 791/294.
42. 319 × 179, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. nr. G.B.W. 791/126.
43. 422 × 349, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. nr. G.B.W. 791/77.
44. 363 × 535, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. nr. G.B.W. 791/272.
45. 286 × 433, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. nr. G.B.W. 791/234.
46. 440 × 327, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. nr. G.B.W. 791/116.
47. Fundatie van Renswoude Utrecht, Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. nr. T.A. Zh 2.26.
48. 100 × 75, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. nr. T.A. Zh 2.8.
49. 504 × 290, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, verz. F.v.R., neg. nr. C. 19.436.
50. 506 × 625, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, verz. F.v.R., neg. nr. C. 18.604.
51. 407 × 535, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, verz. F.v.R., neg. nr. C. 18.586.
52. 503 × 365, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, verz. F.v.R., neg. nr. C. 19.488.
53. 235 × 301, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, verz. F.v.R., neg. nr. C.18.599.
54. 510 × 533, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Archief 4, inv. nr. 1004 ++, deel 2, nr. 134.
55. Foto Universiteitsbibliotheek Amsterdam.
56. 540 × 816, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. nr. T.A. Ib. 5.4 (B).
57. 672 × 100, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. nr. T.A. Jb 1.2 (A).
58. 520 × 913, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. nr. T.A. Hp 3 (A).
59. 957 × 612, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. nr. T.A. Nieuwe Gracht 37(P-13) 1854.
60. 830 × 655, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. nr. T.A. Hf 138 (B).
61. 630 × 1035, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. nr. T.A. Dc 9.59 (B).
62. 485 × 679, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. nr. T.A. Dc 5.32 (A).
63. 615 × 887, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. nr. T.A. Dc 5.32.
64. 480 × 675, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. nr. T.A. Dc 5.32 (B).
65. Foto Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam.
66. Foto Atlas van Stolk Rotterdam, inv. nr. 7545.
67. Foto Centraal Museum Utrecht, Archief Kunstnijverheidsmuseum.
68. Foto Centraal Museum Utrecht, Archief Kunstnijverheidsmuseum.
69. 460 × 620, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, cat. nr. T.A. Sa 8.1
70. 373 × 495, Centraal Museum Utrecht, inv. nr. 18078.
71. Foto Centraal Museum Utrecht.
72. Foto Centraal Museum Utrecht.

DE BEOEFENING VAN DE TEKENKUNST BEHOORDE IN DE 18E EN 19E EEUW, OM EEN BRON UIT DIE TIJD TE CITEREN, 'TOT DE GOEDE TOON DES GEZELLIGEN LEVENS'. KUNSTENAARS EN LIEFHEBBERS VERENIGDEN ZICH IN GENOOTSCHAPPEN OM ZICH IN DE KUNST VAN HET TEKENEN TE BEKWAMEN.

ZO'N TEKENGENOOTSCHAP WAS HET UTRECHTSE GEZELSCAP KUNSTLIEFDE, OPGERICHT IN 1807. VAN DE TEKENOEFENINGEN DIE BINNEN DIT GENOOTSCHAP PLAATSVONDEN, GEEFT DIT BOEK EEN UITGEBREID OVERZICHT.

DAARNAAST BESPREKEN DE AUTEURS HET GEORGANISEERDE TEKENONDERWIJS VOOR AANKOMENDE AMBACHTSLIEDEN, ZOALS DAT IN UTRECHT VANAF HET MIDDEN VAN DE 18E EEUW WERD GEGEVEN AAN DE FUNDATIE VAN RENSWOUDE EN HET GEREFORMEERDE BURGERWEESHUIS. OOK DE GESCHIEDENIS VAN DE 19E-EEUWSE STADSTEKENSCHOOL, NOG NIET EERDER BESCHREVEN, KOMT AAN DE ORDE.

ZO WORDT EEN INTERESSANT FACET VAN HET UTRECHTSE LEVEN IN VROEGER TIJD IN DIT BOEK GEDOCUMENTEERD EN OP AANTREKKELIJKE WIJZE GEÏLLUSTREERD.

